

Н. В. Хамайко, Л. В. Чміль, М. О. Гунь, Л. В. Мироненко

МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕНЬ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ 1940—1967 рр.

Михайлівський Золотоверхий монастир — широко відома історико-архітектурна пам'ятка давнього Києва, яку декілька разів досліджували археологічно. Інститут археології зберігає кілька колекцій, сформованих за результатами досліджень 1940—1960-х рр., мало відомі фахівцям, оскільки не були раніше опубліковані. У статті здійснено систематизацію й аналіз цих матеріалів, а також їх зіставлення з архівними даними.

Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, давньоруський, ранньомодерний, фрески, графітні, цегла, кахлі, кераміка, поховання.

У Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігаються колекції археологічних матеріалів з досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря, які, попри широку відомість цієї історичної пам'ятки Києва як архітектурно-археологічного об'єкту давньоруського та ранньомодерного часу, мало відомі фаховій спільноті. Мова йде про знахідки з археологічних розкопок М. К. Каргера 1940 р. (кол. № 10), розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. (кол. № 16) та спостережень за земляними роботами В. Д. Дяденка 1967 р. (кол. № 612) (Блажевич та ін. 2007, с. 213, 215).

І сам Михайлівський Золотоверхий собор, і навколишня територія монастирської садиби неодноразово ставали об'єктом археологічних досліджень, однак наймасштабніші роботи проводились тут у 1930—40-х рр., викликані руйнуванням у 1934—1936 рр. споруд монастирського комплексу та наступним запланованим спорудженням на Володимирській гірці урядового кварталу (Івакін, Федорова 2009, с. 270). Розкопки проводились як безпосередньо на території храму, так і на прилеглих ді-

лянках у 1938, 1940, 1948—1949 рр. (Каргер 1950, с. 8—44; 1951; 1958, с. 298—328, 393).

Матеріали, отримані завдяки розкопкам 1940 р., коротко згадані в авторській публікації результатів робіт на садибі Михайлівського монастиря (Каргер 1958, с. 317—320), основним групам знахідок з колекції 10 — побутовій та архітектурній кераміці і будівельним решткам — присвячено спеціальну статтю (Хамайко та ін. 2019), а окремим предметам — скарбу, що містив монетні гривні київського типу і витий срібний браслет, а також свинцевому порожнистому колту — приділено увагу в тематичних публікаціях (Корзухіна 1954, с. 122, скарб 104; 1950, с. 222, рис. 1: 6).

Матеріали ж колекції 16 і 612, що походять з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. та археологічних спостережень В. Д. Дяденка 1967 р. відповідно, раніше не були опубліковані. Між тим, є потреба в систематизації та аналізі матеріалів цих досліджень.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розкопки 1940 р. під загальним керівництвом М. К. Каргера на території Михайлівського Золотоверхого монастиря були частиною масштабного археологічного дослідження Києва «великокняжої доби» 1930-х — початку 1950-х рр. (Каргер 1958, с. 59—60). Розвідки та розкопки на території як самого собору, так і монастирської садиби у 1934 і 1936—1937 рр. проводив Інститут історії матеріальної культури УРСР (Молчанівський 1937; Самойловський 1967, с. 12—13, 44—45), а 1938 р. дослідження тут розпочала об'єднана археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, які продовжили у 1940 і 1948—1949 рр.

У 1940 р. було досліджено кілька ділянок, три з яких знаходились поблизу самого Михайлівського Золотоверхого собору, а одна — у дворі студентського гуртожитку Художньо-промислового училища (раніше монастирського готелю). Роботами біля Михайлівського Золотоверхого собору керувала Г. Ф. Корзухіна, на руїнах Дмитрівського храму — В. Й. Довженок, а на ділянці, що знаходилась північніше собору, — О. І. Іванцов (Корзухіна 1940а, спр. 93, кн. III, арк. 30; 1940b).

Розкопками 1940 р. на ділянці I, окрім культурних нашарувань середньовіччя і ранньомодерної доби, виявлено кілька поховань.

На ділянці II площею 100 м² між південною стіною зруйнованого собору Михайлівського монастиря і північною стіною Трапезної церкви виявлено два житла (Каргер 1958, с. 315). Ділянка тут була сильно перекопана на глибину до 2 м пізніми ямами і похованнями XVII—XVIII ст. Тільки на глибині 2,00—2,80 м в материковому лесі виявлено більш-менш задовільно збережені житла напівземлянкового типу, датовані дослідниками кінцем XI — початку XII ст., які були частково зруйновані спорудою господарського призначення дещо пізнішого часу — XII ст. (Каргер 1958, с. 315—316).

У заповненні ями, яка перерізала котлован житла I, виявлено велику кількість уламків глиняних горщиків, свинцеві пластини і половину кам'яного ручного жорна, друга половина якого лежала біля краю ями. Із житла I походять розбитий горщик, що знаходився у спеціально виритій для нього ямці, уламки глиняного глека. У житлі II, що примикало до першого впритул, окрім кераміки, виявлено свинцеву вислу печатку із зображенням Богоматері з одного боку і святого Миколи з іншого, а також бронзовий хрестик XI—XII ст. і фрагмент полив'яної посудини того ж часу. Яма пізнішого часу, що перерізала обидва житла, містила фрагменти кераміки, кістки тварин і риби, уламки скляних браслетів. Тут же були знайдені уламки будівельних матеріалів домонгольського часу, мозаїчна смальта, фрагменти фресок, шматки свинцю тощо. Над житлом I (на 1 м вище), було знайдено скарб з п'ятнадцяти монетних гривень і одного срібного крученого браслета з черню, який Г. Ф. Корзухіна датувала XIII ст. А у південній частині, поруч з житлом I, виявлено кілька ямок від стовпів різного діаметру, що залишились, мабуть, від надвірних споруд при житлах I і II (Каргер 1958, с. 317—320).

Розкопки 1940 р. на ділянці IV, у дворі студентського гуртожитку, проводились під керівництвом В. Й. Довженка. Траншеєю завширшки 1 м і завдовжки 15 м було виявлено рештки кам'яних фундаментів і ровів великого триалсидного храму XI ст., прикрашеного всередині фресками, архітектурні особливості і план якого до кінця не було з'ясовано. Під час розкопок виявлено також велику кількість речей XI ст.

(Каргер 1961, с. 272; Самойловський 1967, с. 45). Матеріали до наукового обігу залучено не було.

Про розвідки **Д. І. Бліфельда 1944 р.** у фаховій літературі свідчень не залишилося, однак у П'ятирічному плані робіт Інституту археології на 1944—1948 рр. серед поставлених перед науковим колективом завдань в розділі дослідницької роботи зазначено збирання матеріалів для археологічної карти Києва, а в розділі польових робіт згадується продовження систематичних розкопів, у тому числі й на садибі Михайлівського монастиря (Славін, Рудинський 1944, с. 6). А в неопублікованій праці І. М. Самойловського є інформація про те, що в 1944 р. ІА АН УРСР по поверненні з евакуації організував експедицію археологічного догляду на території Києва (Самойловський 1967, с. 52). М. К. Каргер же згадував, що у 1944 р. на території монастирської садиби проводилися земляні роботи під час будівництва овочесховища (Каргер, 1958, с. 404), якими було майже повністю зруйновано майстерню «з виготовлення скляних браслетів». Рештки цієї майстерні було досліджено 1948 р. уже під керівництвом М. К. Каргера, але, очевидно, матеріали, виявлені тут Д. І. Бліфельдом у 1944 р., стосуються саме цих обстежень. У 1948 р. тут вдалося виявити уже перевідкладені рештки склоробного виробництва — понад 50 напіврозплавлених уламків скляних браслетів і пернів, тигельки з розплавленим склом на стінках та декілька цілих браслетів і пернів.

Матеріали зі спостережень **В. Д. Дяденка 1967 р.** не знайшли відображень ні в публікаціях, ні в архівних свідоцтвах взагалі. У 1967 р. на території верхнього міста Києва проведено ряд досліджень, інформація про які вміщена в збірнику «Археологические исследования на Украине в 1967 г.». Це два повідомлення про стаціонарні розкопки (Толочко, Килиевич, Дяденко 1968) і спостереження за земляними роботами на території історичної зони міста (Дяденко 1968). В обох випадках В. Д. Дяденко виступив як автор, однак в жодному з них немає згадок про роботи на садибі Михайлівського монастиря. У той же час, і шифри на знахідках, що зберігаються в колекції Наукових фондів, і етикетаж пакування містять прямі свідчення про розташування виявлених археологічних об'єктів саме на території Михайлівського монастиря.

АРХІВНІ ДАНІ Й КОЛЕКЦІЇ

Розкопки М. К. Каргера 1940 р. Дослідження під керівництвом М. К. Каргера відбувалися у Києві протягом 1938, 1940, 1948—1949 рр. (Каргер 1950, с. 8—44; 1951). Зібрання археологічних матеріалів, отриманих цими масштабними розкопками, не потрапило на зберігання до одного місця у цілісному вигляді, а, навпаки, за існуючою на той час практикою, було розпорошене по кількох установах.

Знахідки потрапили до Київського історичного музею, Софійського заповідника, ІА в Києві, ПМК в Ленінграді, Новгородського музею.

Стосовно матеріалів розкопок 1940 р. збереглась архівна документація. У фондах Рукописного архіву ПМК РАН у Санкт-Петербурзі (РФ) зберігається звіт та щоденник польових робіт Г. Ф. Корзухіної (Щеглова 2010, с. 60). А у Науковому архіві ІА НАН України в Києві — одна книга польового опису знахідок та три книги інвентарних описів знахідок, а також 59 негативів на склі (Археологічні... 1940; Список... 1940).

В інвентарних описах знахідок ділянки позначені номерами від I до IV, а також додатковими примітками «Дмитриевский» (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 6 зв), «Новгородская божница» (Археологічні... 1940, кн. 1, арк. 1, 1 зв.; кн. 3, арк. 4 зв., 5—6 зв.), «под полом Екатерининского предела» (Археологічні... 1940, кн. 1, арк. 19 зв.), «из несокопанного уступа у Трапезной» (Археологічні... 1940, кн. 2, арк. 33 зв.; кн. 3, арк. 1, 8). Примітка «Новгородская божница» іноді трапляється разом із прив'язкою ділянка I (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 5—5 зв.).

У кінці книги 3 дано інвентарний опис знахідок під заголовком «Дмитриевский» зі своєю власною нумерацією, а на окремих аркушах — польовий опис знахідок під заголовком «Киевская экспедиция. 1940. Участок IV. Двор студенческого общежития». У той же час, у книзі 3 примітка «Дмитриевский» згадано й у загальному переліку знахідок, при цьому в графі «квадрат» значиться «Р. Ї» (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 6 зв.). Окремий опис знахідок під заголовком «Раскоп Ї» вміщено тут же, одразу по закінченні загального інвентарного опису (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 9—29), нумерація тут починається заново. Ця обставина вносить деяке непорозуміння щодо назви ділянок, де проводились роботи, оскільки тільки ділянка I співвідноситься більш чи менш чітко з Новгородською божницею. А з роботами на

Дмитрієвському соборі співвідноситься і ділянка IV, і розкоп I.

З інших уточнень, що піддаються локалізації, в описах фігурують «Екатерининский предел» та «из несокопанного уступа у Трапезной». Відомо, що Катерининський приділ прибудовано з південного боку Михайлівського собору в 1731 р. (Кузьмин, Кочетов, Ивакин 2013, с. 358), так що ця прив'язка, як і «нерозкопаний виступ біля Трапезной», відсилають нас до території між Михайлівським собором і Трапезною. До тієї ж зони належить і ділянка II, про що йдеться у звіті Г. Ф. Корзухіної (Корзухина 1940а) і результати досліджень на якій лягли в основу публікації М. К. Каргера (1958, с. 317—320).

Розкопками 1996—1999 рр. під керівництвом Г. Ю. Івакіна, що через півстоліття знову досліджували цю ділянку, виявлено кілька перекопів у проміжку між Михайлівським Золотоверхим собором і Трапезною, що з певною вірогідністю можна зіставити із зазначеними роботами.

Що ж до місцезнаходження Новгородської божниці, то М. К. Каргер визначив його, спираючись на карту М. В. Закревського (Каргер 1961, с. 272), де вона розташована на північний схід від Михайлівського Золотоверхого собору (Закревский 1868, с. 922, план на л. 2). У Науковому архіві ІА НАН України збереглися фото ділянки I. Вона знаходилась між північною стіною Михайлівського собору і Варваринським корпусом, поруч із місцем, де пізніше були відкриті ворота з надбрамною церквою. На підписах до фотографій зазначено, що керував розкопками І. О. Іванцов.

Польовий опис ділянки I (Археологічні... 1940, спр. 92) складено російською мовою. Тут подано виявлений під час робіт перелік знахідок, починаючи з номера 1 по 87. Для цього зопита характерна подача під одним номером не тільки численних знахідок однієї категорії, але й включення туди знахідок із різних матеріалів

Таблиця 1. Приклад ведення польового опису знахідок ділянки I

№№ по порядку	Наименование предмета	Количество	Квадрат	Глубина
24	Железные гвозди	2	17—18	140
	Венчик глиняного горшка	1		
	Дно глиняного горшка	1		
	Фрагмент стеклянной посуды	1		
...				
35	Изразец с поливой зеленого цвета	1	12 и 30	135
	Железные гвозди	2		
	Фрагмент железного предмета	1		
	Ручки стеклянных сосудов	2		
	Дно глиняного горшка	1		
	Венчик горшка с ручкой	1		

Таблиця 2. Приклад ведення польового опису знахідок ділянки IV

Дата	№№ п/п	Назва речі та короткий опис	Ділянка	Квадрат	Шар	Глибина	Кількість	Інвентарні номери
7/VIII	1	Фрагменти фресок XI—XII ст.	I	—	2	0—0,50	54	1
7/VIII	2	Фрагменти керамічного голосника	I	—	2	0—0,50	2	2—3
7/VIII	3	Фрагменти керамічного посуду XI—XII ст.	I	—	2	0—0,50	3	4—6
...								
13/VIII	30	Фрагменти фресок XI ст.	III	1—2	—	0—0,5	33	193
...								
13/VIII	37	Фрагменти голосників	III	4—5	—	0—0,5	12	—
13/VIII	38	Куски олива з перекриття церкви	III	4—5	—	0—0,5	2	187
13/VIII	39	Фрагмент амфори	III	4—5	—	0—0,5	1	73
14/VIII	40	Бронзова подвеска, изображающая архангела	III	4—5	—	0,70	1	74
14/VIII	41	Ножка подсвечника	III	4—5	—	0,70	1	75

та з різних квадратів. Спільним чинником для таких записів є тільки глибина, зазначена однією відміткою із завжди заокругленим до 5 чи 10 числом — 90 см, 135 см, 140 см тощо (табл. 1).

Польовий опис знахідок з ділянки IV знаходиться в кінці книги 3 (Археологічні... 1940, спр. 93, кн. 3, арк. 30—31 зв.). Тут знахідки згруповано за категоріями і матеріалами, а глибина залягання подається проміжками — 0—0,50; 0,50—1,1; 1,1—1,7 тощо. Нумерацію дано дрібно, де один номер присвоєно одній індивідуальній знахідці чи кільком однотипним зі спільним контекстом, виключення складають тільки архітектурні елементи — такі, як фрески чи голосники, які записано до книги більшими партіями. Окрім того, в описі є посилення на день, коли було виявлено знахідки, з чого стає зрозуміло, що роботи велися тут з 7 по 15 серпня. Частину опису до 13 серпня 1940 р. вели українською мовою, а з 14 серпня — російською, хоча виконано його одним почерком. До 12 серпня включно роботи вели за шарами, а з 13 серпня — за квадратами. Україномовна частина опису, окрім назв виявлених речей та їхніх коротких характеристик, подає також датування, натомість, у російськомовній частині вони відсутні (табл. 2).

Така різниця у веденні робочих записів, крім іншого, очевидно, свідчить і про різні методики, застосовані під час польових археологічних робіт.

Інвентарні описи повторюють схему польового опису з ділянки IV, окрім того, тут ще додано графу *Місце зберігання*. Їх вели здебільшого українською мовою, хоча інколи трапляються російськомовні записи, при цьому почерк в усіх трьох книгах ідентичний за поодинокими виключеннями.

Загалом інвентарні описи містять відомості про 2293 номери, але варто зауважити, що нумерація в загальному переліку продубльована у книзі 2 (Археологічні... 1940, спр. 93, кн. 2,

арк. 33—33 зв.) і 3 (Археологічні... 1940, спр. 93, кн. 3, арк. 1) в межах номерів 1715—1723, де вписано різні знахідки з однаковою нумерацією. А для ділянки IV номери дані від 1 до 339 (Археологічні... 1940, спр. 93, кн. 3, арк. 32—35 зв.), що, в свою чергу, дублює нумерацію в книзі 1 (Археологічні... 1940, спр. 93, кн. 1, арк. 1—15 зв.). Виключення складає тільки Інвентарний опис знахідок з ділянки IV, виконаний окремо від інших і з власною нумерацією. Очевидно, матеріали було початково поділено на такі, що походять з території довкола Михайлівського Золотоверхого собору, та окремо такі, що виявлені при дослідженнях Дмитрівського храму.

У підсумку варто констатувати, що повну кількість знахідок з досліджень 1940 р. підрахувати важко, однак наявні записи складають враження про надзвичайно численну колекцію.

До того ж, частина номерів нараховує поблагу предметів, особливо, коли йдеться про масовий матеріал (кістки тварин, фрагменти керамічних посудин, фрагменти фресок тощо). Їхня кількість інколи сягає від кількох десятків до півтори сотні чи більше в одному записі. Поховання також інвентаризовані під одним номером, включаючи сукупно усі збережені кістки скелета. Інвентарні номери присвоєно наскрізно без врахування місця знахідки, так що предмети з різних ділянок розкидано врізнобій. Інколи в примітках зазначено ділянку, з якої походить одиниця зберігання, інколи ні, що значно ускладнює визначення походження предметів. Об'єкти, з яких походили знахідки, до книги не вносились, а тільки квадрат і глибина. Лише в деяких випадках є уточнення на кшталт *печка, ямка, землянка, бровка, погребение, угольное пятно, гумусное пятно, под кладкою* тощо.

Фондові матеріали налічують значно меншу кількість матеріалів. Це шість стандартних ящиків, три з яких заповнено фресками, один будівельною керамікою і два побутовими речами та поховальним інвентарем.

Розвідки Д. І. Бліфельда 1944 р. Архівна документація щодо розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. не збереглася.

Фондова колекція цих матеріалів сформована, очевидно, одразу по закінченні робіт і містить тогочасні етикетажні написи з маркуванням «Михайлівський монастир-1944. Розвідки Д. І. Бліфельда». Шифри на знахідках мають скорочені позначки про місце виявлення під заголовком «К. Мих. 44», а також уточнення, що вони походять з котловану «а». В одному випадку зазначено глибину виявлення — 2,0 м. Це засвідчує, що у 1944 р. на цій території велися земляні роботи на значну глибину. А оскільки матеріали належать до XVIII ст., то можна з'ясувати глибину залягання тут ранньомодерного об'єкту. Однак визначити місцезнаходження цього котловану за наявними даними точніше, ніж садиба Михайлівського монастиря, складно.

У колекції зберігаються фрагментований гончарний розвал поливної тарілки, розвали горщиків та поодинокі фрагменти кераміки. За номерами на знахідках з'ясовано, що початково їх було не менше 142 одиниць, оскільки саме такий інвентарний номер є найбільшим числом на шифрах. І залишається тільки припускати, що колекція могла бути якимось чином переділена і основна її частина зберігається в іншому місці.

Розвідки В. Д. Дяденка 1967 р. Архівна документація щодо спостережень В. Д. Дяденка 1967 р. на території садиби Михайлівського монастиря також не збереглася. Натомість, маркування на ящику старого зразка, очевидно, виготовлене одночасно з формуванням колекції, містить напис «Михайлівський монастир — 1967», а шифри на знахідках — «К-67, Ус. Мих. мон., котл.». Частина знахідок маркована, як така, що виявлена в «Житлі 1», що виявляє присутність такого археологічного об'єкту в дослідженнях. На коробці з керамікою ж є додаткова приписка «котлован здания панорамы», що, втім, додає скоріше запитань, ніж уточнень. Єдина відома в цій окрузі панорама — це панорама Голгофа, відкрита в 1902 р. і закрита в 1934 р. Однак, по-перше, це задалеко для топографічної прив'язки «Михайлівський монастир», а по-друге, сама панорама на той час уже більше 30 років не існувала, а якихось відомостей про земляні роботи на її місці немає.

Усього в колекції зберігається 89 одиниць, інвентарні номери яких ідуть від 1 до 95 по порядку з шістьма відсутніми серед них. Усі знахідки датовані давньоруським і післямонгольським часом. Так що, очевидно, колекція потрапила на зберігання до Інституту у цілісному вигляді.

МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ ФОНДІВ

Колекція 10. На сьогодні Інститут археології НАН України зберігає знахідки, що належать радше до категорії рядових. Значну частину складають будівельні матеріали, такі як фрески,

цегла, плитки підлоги, кахлі, голосники, опалене свинцеве покриття покрівлі. Окрім того, в колекції присутні побутові речі — фрагментований керамічний посуд, амфорна тара, точильні камені; поховальний інвентар — тканина, деталі шкіряного взуття; та сліди виробництва — фрагмент залізної криці та рештки склоробного виробництва на керамічній масі. Натомість присутніх в книгах інвентарних описів таких категорій знахідок, як монети, свинцеві печатки, церковне начиння, натільні хрести, смальта, прикраси з металу, скла та напівдорогоцінного каміння, предмети озброєння, ужиткові предмети зі скла, фаянсу, кістки, чорного і кольорового металу, кремень, пірофіліт, вугілля, печина, кістки тварин і риб, зерно на сьогодні в колекції немає.

Будівельні матеріали та елементи архітектурного декору. Досить значну частину колекції (близько двохсот фрагментів) складають фрагменти *тиньку з фресковим розписом*. Здебільшого ці знахідки з колекції походять з двох ділянок — II та IV. Враховуючи, що наразі у колекції фрагменти фресок з різних ділянок садиби Михайлівського та Дмитрівського монастирів змішані, їх точніша атрибуція можлива лише шляхом технологічного аналізу та порівняння з колекціями зразків, здобутих розкопками на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря 1996—1999 рр. (Івакін 1999; Івакін 1999) та Дмитрівського храму 2010 р. (Івакін, Козюба, Комар, Манігда 2011).

У переважній більшості фрескових фрагментів лицьова поверхня пласка, що говорить про те, що вони належать до розписів стін собору. Але у п'яти випадках поверхня фресок випукла чи, навпаки, увігнута, що може свідчити про їх належність до таких архітектурних частин інтер'єру, як колони чи арки.

Кольори розписів на фресках широкої палітри — червоний, білий, чорний, синій, зелений різних відтінків, яскравий рожевий, жовтий, коричневий (рис. 1). Є фрагменти, що містять фарбу двох і більше кольорів. Найчастіше поєднання складають червоний-білий, чорний-білий-червоний, зелений-білий та зелений-білий-червоний; яскравий блакитний трапляється лише поодинокі. Кольорова гама загалом співпадає з відомими фресками Михайлівського Золотоверхого собору (Коренюк 2014, іл. 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 18—20).

За візуальним визначенням Ю. О. Коренюка¹ фресковий тиньк можна розділити на чотири основні групи (Хамайко та ін. 2019, с. 74—75):

1) твердий щільний розчин сіруватого кольору, майже не залишає слідів вапна при дотику, містить крупні фрагменти цем'янки, а також помітну кількість відбитків соломи та зернових плівок злакових рослин;

2) крихкий розчин світлого кольору з ледь помітним рожевим відтінком, переважана

1. Висловлюємо щире подяку Ю. О. Коренюку за допомогу у первинному виділенні груп тиньку.

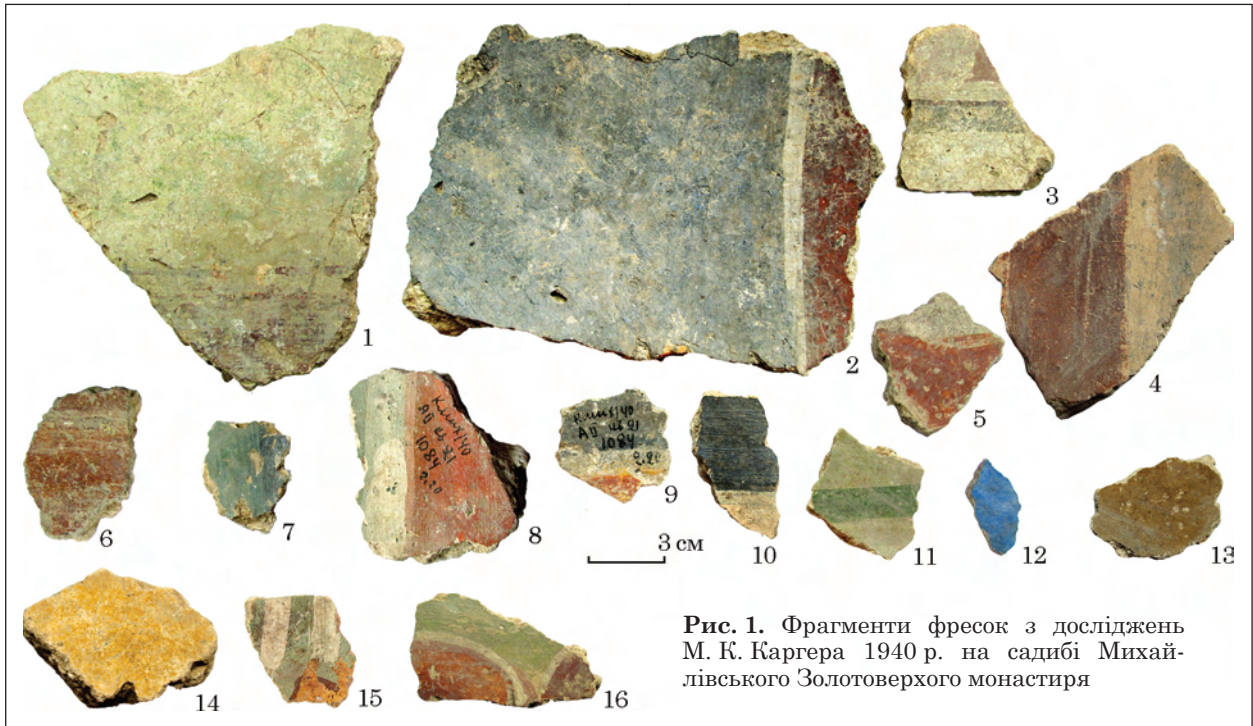

Рис. 1. Фрагменти фресок з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

кількість вапна, залишає сліди при дотику, у тісті помітні дрібні фрагменти цем'янки, містить відбитки деревних трісок;

3) крихкий розчин білого кольору, вапняна складова значно переважає, залишає сліди при дотику, у тісті помітні дрібні фрагменти цем'янки та деревного вугілля;

4) крихкий розчин рожево-вуватого кольору, у тісті присутні помітні домішки дрібної цем'янки та піску.

Фрагменти фресок з першої групи відрізняються наявністю рослинних включень, чого не помітно в інших групах. Включення рослинних решток зустрічаються і в колекції з розкопок 1948 р. садиби Десятинної церкви (Блажевич та ін. 2007, с. 214, кат. 261; Хамайко 2013, с. 160, іл. 9: 2, 4—6, 8; 2014, с. 112, рис. 10). У кількох випадках на фресках помітні «графі» — лінії розмітки, прокреслені ще по сирому тиньку.

Два фрагменти фресок містять графіті. В одному випадку це фрагмент завбільшки 10 × 13 см з сильно затертою поверхнею, що зберегла фарбу двох кольорів — зеленого та червоного (рис. 2: 1). Спи-

Рис. 2. Графіті на фресках з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

раючись на орієнтацію літер, можна стверджувати, що зелений колір розташовувався вище. На поверхні збереглося кілька написів. Два з них — у верхній і нижній частині фрагменту — написи з формулою Г(оспод)Н ПОМОЗН, в яких імена адресатів не читаються. Розмір літер в цих графіті сягає в середньому не більше 1 см в висоту. Ближче до серединної лінії є дрібніше графіто з такою ж формулою, від якого збереглася центральна частина напису з початковою літерою імені — (по)МОЗН θ(...). Внизу розташований ще один фрагмент графіто з верхніми частинами літер дещо крупнішого розміру, яке через сильну фрагментованість упевнено прочитати не вдалося. У верхній же частині фрагменту є два ряди вертикальних рисок для підрахунку кількості разів прочитання молитов. Нижній ряд затертий.

На поверхні фрески збереглися також «графі», нанесені подвійними тонкими прокресленими лініями. Один з них — горизонтальний, визначає межу між зеленим і червоним кольором, а інший проходить навскіс, перетинаючи перший під кутом близько 45°.

Другий фрагмент фрески розмірами 8 × 8,5 см, темно-червоного кольору, містить частину ілюстративного графіто, від якого збереглися задні ноги і хвіст коня (рис. 2: 2). Подібні зображення коней та вершників відомі серед графіті Софійського собору у Києві (Высоцкий 1966, табл. XLV; XLVI; LXXIX: 1, 2; Левченко 2013, с. 127, іл. 6).

Формула Г(оспод)Н ПОМОЗН надзвичайно широко розповсюджена серед значного корпусу давньоруських графіті. Це найпростіша молитва, яку тогочасні люди лишали на стінах храмів з надією на допомогу від вищих сил. Такі написи зазвичай включають власні імена адресатів і є цінним історичним джерелом, оскільки серед них часом трапляються відомі історичні персонажі. Натомість, графіті ілюстративного жанру набагато рідкісніші.

Плінфа давньоруського часу представлена дрібними уламками без можливості визначити початкові розміри. Тісто щільне ніздрювате, світлого сірувато-жовтого кольору з включенням цем'янки.

Найбільші фрагменти *цегли* ранньомодерної доби завбільшки сягають 16 см, але без можливості визначення початкових розмірів, окрім того, що в деяких випадках, збереглася початкова товщина, що складає 4 см. Керамічна маса різного складу. В одному випадку тісто крихкувате піщаністе, теракотового кольору з великою кількістю подрібненого каміння (рис. 3: 1). В іншому — жовтувате щільне, з невеликою домішкою піску та шамоту. Верхня площина рифлена (брускова цегла), бокові грані скошені донизу (рис. 3: 2). В інвентарному описі вони датовані XVII ст.

Обгорілий і деформований лист свинцю, очевидно, являв собою *перекриття покрівлі* собою (рис. 3: 3).

Серед колекції присутні кілька плиток підлоги, одна з яких зберегла майже повну форму

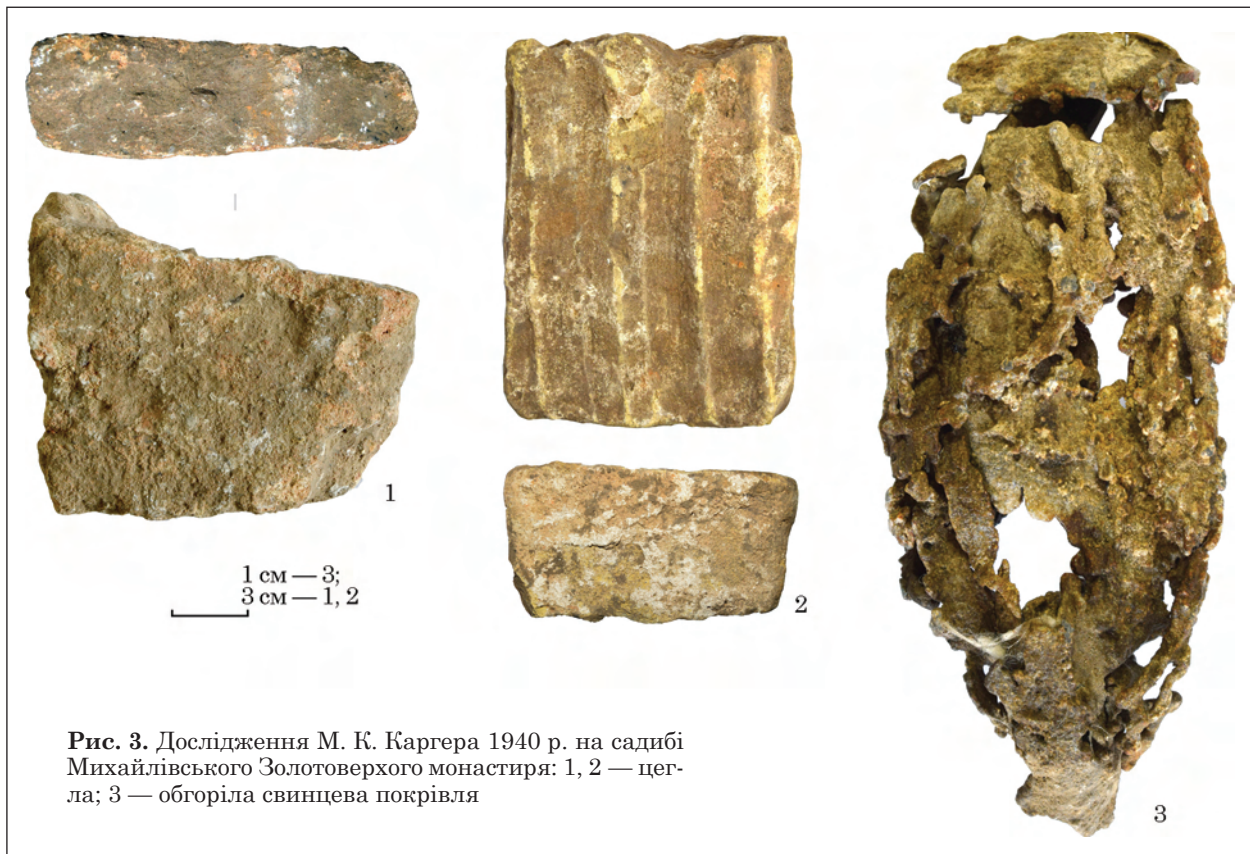

Рис. 3. Дослідження М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1, 2 — цегла; 3 — обгоріла свинцева покрівля

Рис. 4. Плитки підлоги з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

(рис. 4: 1). Розміри плитки — $9,5 \times 9,5 \times 1,2$ см, бічні грані прямовисні. Керамічне тісто рожевого кольору, пістряве, з білими прожилками. Містить домішки піску, карбонатні включення й шамот. Лицева поверхня вкрита напівпрозорою поливою зеленого кольору. Ще одна плитка початково більших пропорцій, з поливою жовтого кольору, обгоріла, полива місцями спінена, ошлакована та закопчена. Окрім товщини 1,5—1,8 см, початкові розміри не збереглися (рис. 4: 2).

Такі плитки з однотонною поливою використовувалися для оздоблення давньоруських будівель домонгольського часу не тільки в Києві, але й були широко розповсюджені по всій території Русі (Каргер 1958, с. 464—465; Чукова 1987; Раппопорт 1994, с. 47—51; Білик 2017; Терський 2019 та ін.). Виготовлялися вони не лише в містах, але і в міській окрузі, де діяли наближені до тогочасних центрів ремісничі осередки (Сагайдак 1986, с. 303; Серов 1997, с. 113). Судячи з розмірів, форми, кольору поливи, а головне — складу тіста, вироби можуть датуватися домонгольським часом.

Вибірка плиток підлоги ранньомодерного часу представлена кількома уламками (рис. 4: 3, 4), вкритими прозорою зеленою поливою. Бічні грані усіх фрагментів злегка скошені донизу. У процесі створення підлоги така форма дозволя-

ла укладати вироби впритул один до одного без видимих стиків. Керамічна маса, з якої виготовлені плитки підлоги, має світло-червоний колір, з ледь помітною домішкою піску. Незначні розміри уламків ускладнюють з'ясування форми та розмірів виробів, лише один фрагмент має збережену ширину, що становить 14 см (рис. 4: 3). Цілі плитки могли мати прямокутну або ж квадратну форму. Товщина уламків сягає 1,5—1,6 см. Схожі за формою та розмірами плитки, однак товстіші, були виявлені при розкопках заміської резиденції І. Мазепи на Гончарівці. З огляду на цю аналогію, а також такі морфологічні особливості, як тісто, скошені бічні грані, полива, плитки підлоги з Михайлівського монастиря слід датувати серединою XVII—XVIII ст. (Мироненко 2017а, с. 92).

Пічні кахлі переважали серед матеріалів XVII—XIX ст. і належали до типу коробчастих (рис. 5; 6). Колекція була представлена уламками лицьових пластин та румп. Усі вироби з внутрішньої сторони містять залишки копоті, що свідчить про їх безпосереднє використання у конструкції печей. Відповідно до морфологічних та декоративних особливостей вироби можна поділити на дві великі групи.

До першої групи належать коробчасті кахлі з румпою, що не відступала від краю лицьової

Рис. 5. Рельєфні кахлі другої половини XVII — першої половини XVIII ст. з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

пластини, оздоблені рельєфним орнаментом по зовнішній поверхні (рис. 5; 6: 4, 5). Трапляються як неполив'яні зразки (рис. 5: 7), так і вкриті поливою (рис. 5: 1—5, 8). Товщина лицьових пластин становила 0,5—0,7 см. Один з фрагментів неполив'яної теракотової кахлі містив сліди від дерев'яної форми для відтиску на зовнішній поверхні лицьової пластини та сліди тканини на внутрішній (рис. 5: 7). Уламок мав незначні роз-

міри. На лицьовій поверхні зображена частина рельєфної, випуклої, округлої рамки, однак встановити декор цілого виробу неможливо.

За місцем розташування у конструкції печі, кахлі цієї групи можна розподілити на лицьові, карнизні та кахлі-коронки, що вінчали верхню частину печі.

У декорі переважної більшості лицьових кахлів цієї групи переважає рослинний орнамент.

Рис. 6. Поліхромні мальовані кахлі середини XVIII — початку XIX ст. з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

Висота рельєфу до 0,3 см. У центрі найбільшого з колекції фрагменту (рис. 5: 8) зображена центральна частина дуже поширеної на території Середньої Наддніпряни композиції з двох вертикально спрямованих перехрещених пагонів з листками, які у центральній частині з'єднані геометричним елементом. Кахля вкрита зеленою прозорою поливою, тісто на зламі світло-рожеве. Кахлі з таким орнаментом трапляються у Суботіві (Гугля 2003, с. 79), Чернігові (Мироненко 2012, с. 118), Батурині (Виногородська, Ситий 2008, с. 29) і датуються другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст.

Решта уламків (рис. 5: 1, 5, 6) досить дрібна та містить рельєфну декоративну рамку по периметру; декоративні елементи збережені частково, що ускладнює реконструкцію цілого виробу. Один виріб (рис. 2: 1) мав збережену цілу румпу, що не відступала від краю лицьової пластини. Її висота становила 8,3 см, а верхній край був оформлений у вигляді манжети, загорненого всередину. За складом формувальної маси, конструктивними особливостями

та поливою, ці уламки слід також датувати другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст.

Два фрагменти кахлів (рис. 5: 2, 3) належали, ймовірно, до одного виробу і були декоровані геометричним килимовим орнаментом. Кахлі цього різновиду не мали рельєфної рамки по периметру, внаслідок чого орнамент з однієї кахлі переходив на іншу, утворюючи цілісне декоративне полотно. В основі композиції S-подібні елементи та рельєфна «решітка». Тісто світле, поверхня вкрита зеленою поливою. З внутрішнього сторони лицьової пластини помітні концентричні вдавлені кола від підправлення виробу на гончарному крузі. Кахлі цього різновиду датуються кінцем XVII — першою половиною XVIII ст.

У колекції міститься лише один незначний фрагмент верхньої частини кахлі-коронки (рис. 2: 4), вкритий зеленою поливою.

Карнизні кахлі представлені двома фрагментами (рис. 6: 4, 5). Вони належали до двочастинних карнизних кахлів з плоскою верхньою частиною та опуклою нижньою. Лицьова

пластина була досить товста — 1,2—1,4 см. Випукла частина мала ледь помітний рельєфний опуклий орнамент висотою до 0,1 см у вигляді навскісних ліній. Горизонтальна опукла лінія також містилася на місці стику плоскої та опуклої частин. Тісто світло-червоне. Поверхня виробів була вкрита неякісною глухою поливою жовтого, зеленого, та блакитного кольорів. З огляду на товщину, формувальну масу та поливу, побутування цього типу кахлів слід визначити серединою — другою половиною XVIII ст.

Тим самим часом слід датувати один фрагмент лицьової частини кахлі, декор якої виконаний різними типами глини: червоною та білою. Поверхня виробу вкрита прозорою жовтою поливою (рис. 6: 3).

Окрім лицьових пластин, колекція містить фрагменти верхніх частин румп (рис. 5: 9—12). Частина з них оформлена у вигляді потовщення (рис. 5: 9, 10), інша частина — у вигляді манжету, загорнутого назовні (рис. 5: 11, 12). Румпи такого типу відносяться до кахлів другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Усі вищеописані кахлі мають місцеве походження.

До другої групи належать мальовані коробчасті кахлі, орнамент на яких виконувався кольоровими емалями на білому тлі (рис. 6: 1, 2, 4). Румпа мала підквадратну або ж овальну форму і відступає від краю лицьової пластини на 3—4 см (рис. 6: 2). Лицьова пластина таких кахлів була значно товща, ніж у виробів попередньої групи і становила 2,1—2,3 см. Така товщина була наслідком специфічного способу приєднання румпи до лицьової пластини. Боківі грані кахлів цього типу були скошені всередину, що дозволяло розміщати кахлі у тлі печі без стиків, впритул одна до одної. У межах цієї групи за кольором можна виділити кахлі двоколірні та багатокольорові.

Біло-сині двоколірні кахлі, що в науковій літературі за спробу наслідувати модні закордонні зразки частіше відомі як «голландські», представлені одним цілим білоглиняним виробом (рис. 3: 2), що за місцем розташування у конструкції печі належить до типу пояскових. Орнамент виконаний синьою поливою. Основу композиції становить популярний у XVIII ст. сюжет букету з центральною великою квіткою і пагонами з листками обабіч. Кахлі цього різновиду з'являються на українських землях з середини XVIII ст. і побутують до початку XIX ст. Щодо походження цих виробів, це питання на сьогоднішній день залишається відкритим, однак більшість дослідників сходиться до думки, що біло-сині кахлі вироблялися у російських містах Петербурзі, Москві чи Калузі (Попельницька 2005, с. 90—91; Колупаєва 2006, с. 173).

Поліхромні мальовані кахлі представлені трьома фрагментами від двох різних кахлів (рис. 3: 1, 4). У центрі орнаментальної композиції

одного з екземплярів фігурна рамка — картуш, з декором «сітка» по кутах (рис. 6: 4). Встановити сюжет центральної частини виробу не є можливим, з огляду на невеликі розміри фрагменту, однак, зазвичай, це були побутові сценки та пейзажі (Колупаєва 2006, с. 177). Декор виконаний зеленою, жовтою, фіолетовою поливою. У декорі другого фрагменту — ваза-урна на піддоні, виконана жовтою фарбою на білому тлі (рис. 6: 1). По периметру кахлі композиція обведена тонкою рамкою. Кахлі з подібним декором стають поширеними на території Середньої Наддніпрянщини у кінці XVIII — на початку XIX ст. (Колупаєва 2006, с. 176, 180).

Окремою групою посуду спеціального призначення виступають *голосники*. У досліджуваній колекції присутні два уламки вінець, одне з ділянки II (рис. 7: 12), інше з ділянки IV (рис. 7: 10), та стінка з ділянки IV (рис. 7: 13) зі слідами будівельного розчину, що вказує на потрапляння голосників до шару після ремонту чи руйнування Михайлівської церкви.

Побутові речі. Збереглося лише півтори сотні фрагментів посуду давньоруського часу. Переважна більшість уламків походить з ділянки II, план якої навів М. К. Каргер (Каргер 1958, с. 315), але прив'язати горщики за шифрами до відповідних квадратів неможливо — їхня нумерація на плані відсутня. Окрім того, в колекції зберігається по фрагменту вінець з ділянки III та котловану 4, чотири уламки вінець з розкопу I, два фрагменти вінець з ділянки IV, що розташовувалась в межах Дмитрівського монастиря. Серед матеріалів немає посуду із шифрами об'єктів. Це свідчить про те, що колекцію Наукових фондів ІА НАНУ сформовано зі знахідок, виявлених в мішаному культурному шарі, що залягав на глибині 0,20—2,80 м у кв. 1—3, 5—10, 13—15, 18, 19, 21, 23—30, 32, 37, 49, 50, 86, 87, 95. З огляду на ці обставини, кухонні горщики, як найчисельнішу групу посуду, було умовно розподілено на дві хронологічні підгрупи: вироби XI ст. та горщики XII — першої половини XIII ст.

Кухонний посуд XI ст. репрезентовано уламками верхніх частин горщиків (рис. 7: 1—9; 8). Посудини мали стрункі пропорції, манжетоподібні відігнуті назовні вінця на високих шийках. Діаметри верхніх частин коливаються від 8 до 28 см. Решту параметрів з огляду на значну фрагментованість знахідок визначити складно. Тісто однорідне, щільне, світло-сірого, темно-сірого, сіро-чорного, коричневого, рожевого кольорів, містить домішки піску. Значно рідше трапляються посудини, виготовлені з рожевої глини із карбонатними та залістистими домішками в значній концентрації. Таке тісто пістряве, з кольоровими розводами на зламах. Горщики XI ст. з досліджуваної колекції мали ретельно заглажену поверхню без орнаменталізації. Тенденції в мінімалізації декору посуду цього періоду простежено на території Серед-

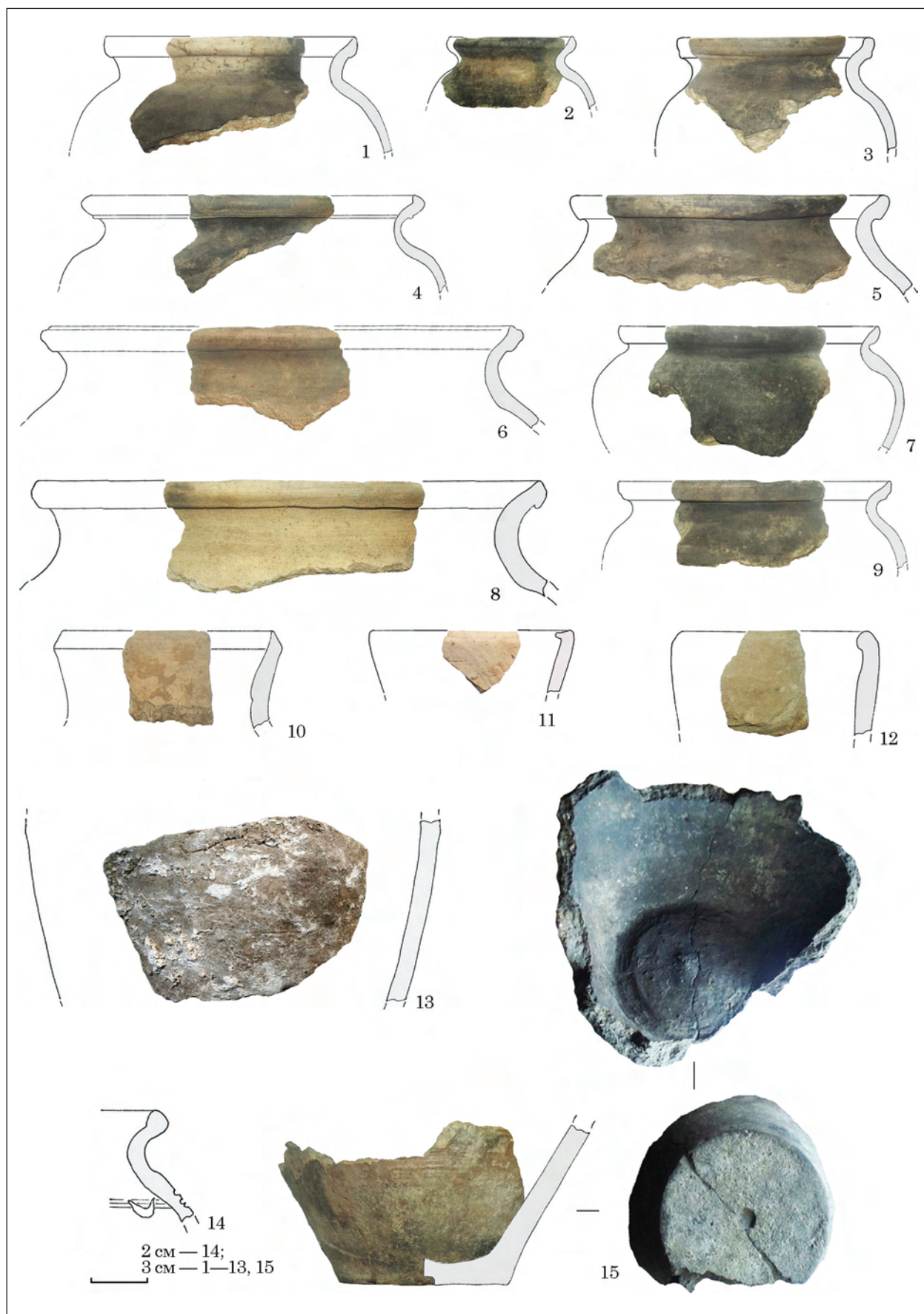

Рис. 7. Садиба Михайлівського Золотоверхого монастиря, розкопки М. К. Каргера 1940 р.: 1—9 — керамічний посуд XI ст.; 10, 12, 13 — голосники; 15 — нижня частина горщика; розвідки Д. І. Бліфельда 1944 р.: 11 — фрагмент вінця голосника; 14 — горщик

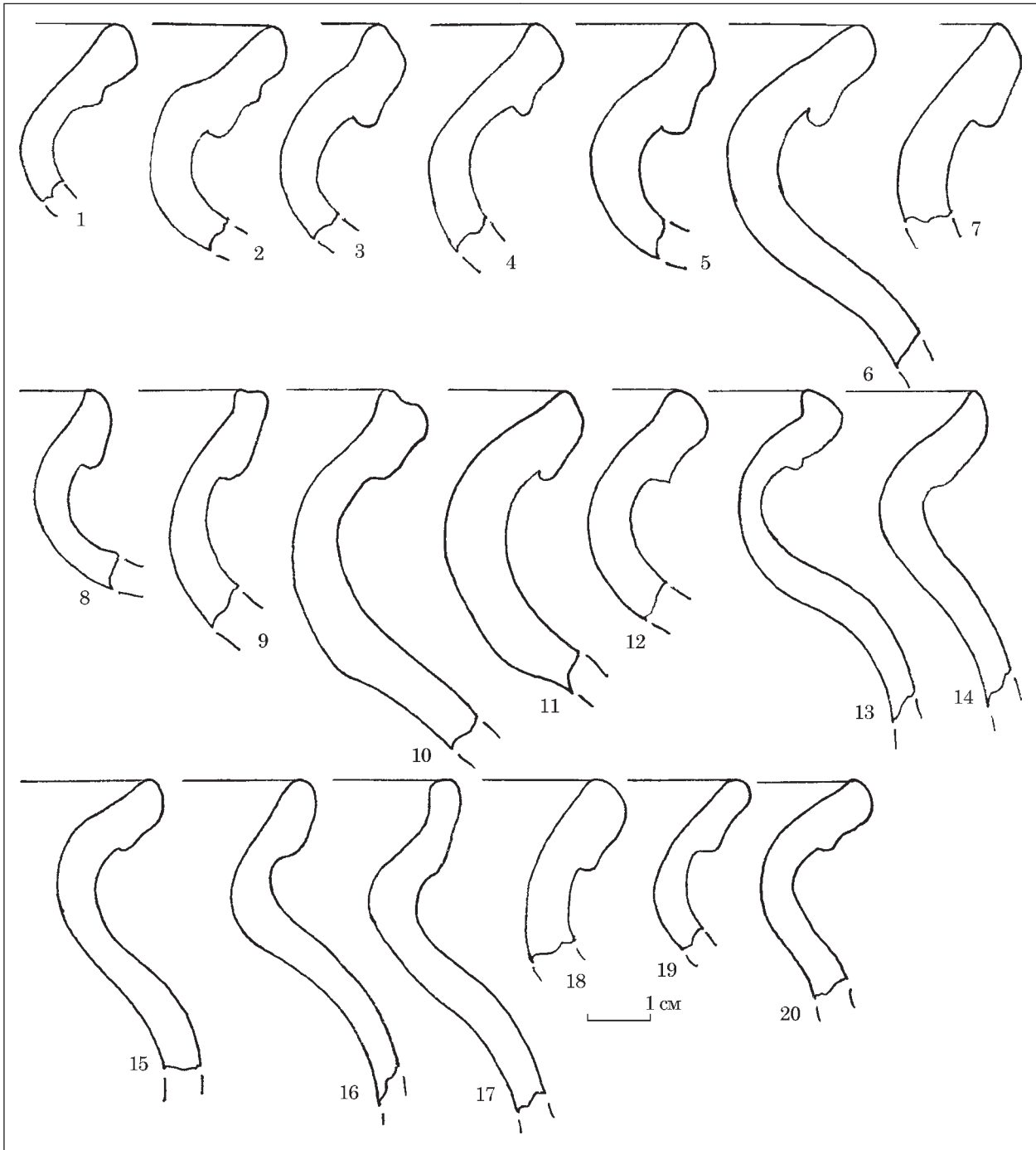

Рис. 8. Основні варіанти профілювання верхніх частин горщиків XI ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

нього Подніпров'я та в Києві зокрема (Петрашенко 2005, с. 69—72; Толочко 1981, с. 294).

Вироби XII — першої половини XIII ст. значно чисельніші (рис. 9—11). Це фрагментовані горщики з класичними для XII ст. вінцями підокруглої форми, що виготовлялися шляхом загину гончарної маси всередину виробу. На рубежі XII—XIII ст. варіативність форм зростає: потовщується внутрішня частина закраїни, а зовнішня витягується, що надає вінцям незначної масивності. Трапляються посудини як з високими та стрункими, так і з низькими

шийками. Склад та колір тіста зберігає тенденції попереднього періоду. У XII ст. переважна більшість горщиків орнаментуються по плічку різними лініями або поєднанням ліній з насічками, наколами, хвилями. Неорнаментовані посудини трапляються зрідка. У досліджуваній колекції значна кількість виробів прикрашена поєднанням ліній з нігтьовими вдавненнями або так званими «комами» (рис. 9: 4, 8; 10: 3, 6, 7, 9, 10;).

Серед кухонної кераміки присутня нижня частина гончарного горщика з ділянки II

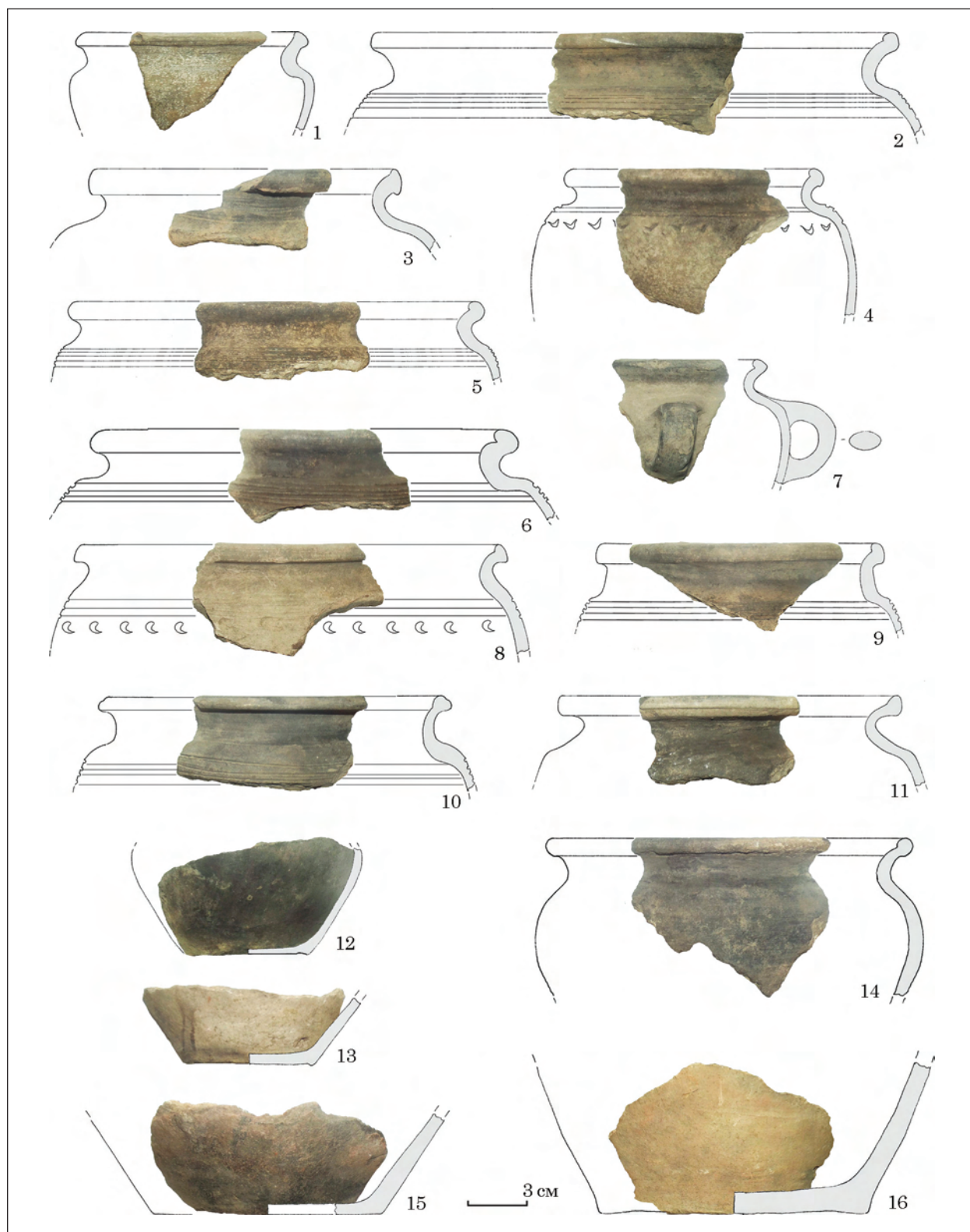

Рис. 9. Керамічний посуд XII — першої половини XIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

(№ 1365), що виділяється специфічним складом тіста, в якому присутній товчений граніт в значній концентрації (рис. 7: 15). Такий склад сировини не притаманний для давньоруського посуду. Зовнішня поверхня виробу заглажена досить ретельно. У центрі денця посудини

присутній вдавлений циліндричний слід, що, імовірно, залишився від осі гончарного кола. Аналогічні відтиски дослідив і проаналізував О. О. Бобринський (Бобринский 1962, с. 38—39). Кераміка, виготовлена зі схожого тіста, траплялася на території Михайлівського мо-

Рис. 10. Керамічний посуд XII — першої половини XIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

настиря в 1997—1999 рр. під час досліджень Г. Ю. Івакіна. Подібні посудини виявив і проаналізував М. П. Кучера на низці давньоруських пам'яток. Виготовлення такого грубого посуду він пов'язував із занепадом гончарного ремесла внаслідок монголо-татарської навали (Кучера 1998, с. 160—165). У давньоруських нашаруваннях поселень Софіївська Борщагівка та Ходосівка-Рославське, розташованих в південно-західних передмістях Києва, також було виявлено кілька фрагментів посуду з аналогічного грубого тіста. Серед них були вінця, що за профілюванням відповідали першій половині XII ст. Точніше визначення хронології побутування даної групи кераміки потребує додаткового дослідження. Імовірно, цей посуд міг мати спеціальне призначення і виготовлятися в незначній кількості протягом XI—XIII ст.

на досить значному просторі від Середнього Подніпров'я до західних територій.

Серед матеріалів колекції також присутні нижні частини горщиків (рис. 9: 12, 13, 15, 16). Морфологічно вони нічим не відрізняються від типового давньоруського посуду, але на десяти денцях трапляються тавра, що включають символи кола, «колеса», хреста вписаного в коло, трикутника, двозубця, тощо (рис. 12: 11—20).

Колекція *столового посуду* незначна, але представитивна. Вона розподіляється на полив'яні та неполив'яні вироби. Останні представлені різноманітними ручками глеків (рис. 12: 5—10), що відрізняються від ручок кухонних горщиків масивними розмірами та видовженою формою. Такі глеку, зазвичай, мали носики зливу і використовувалися для подавання напоїв до столу (Гунь 2018, с. 157—161). Серед матеріалів з ді-

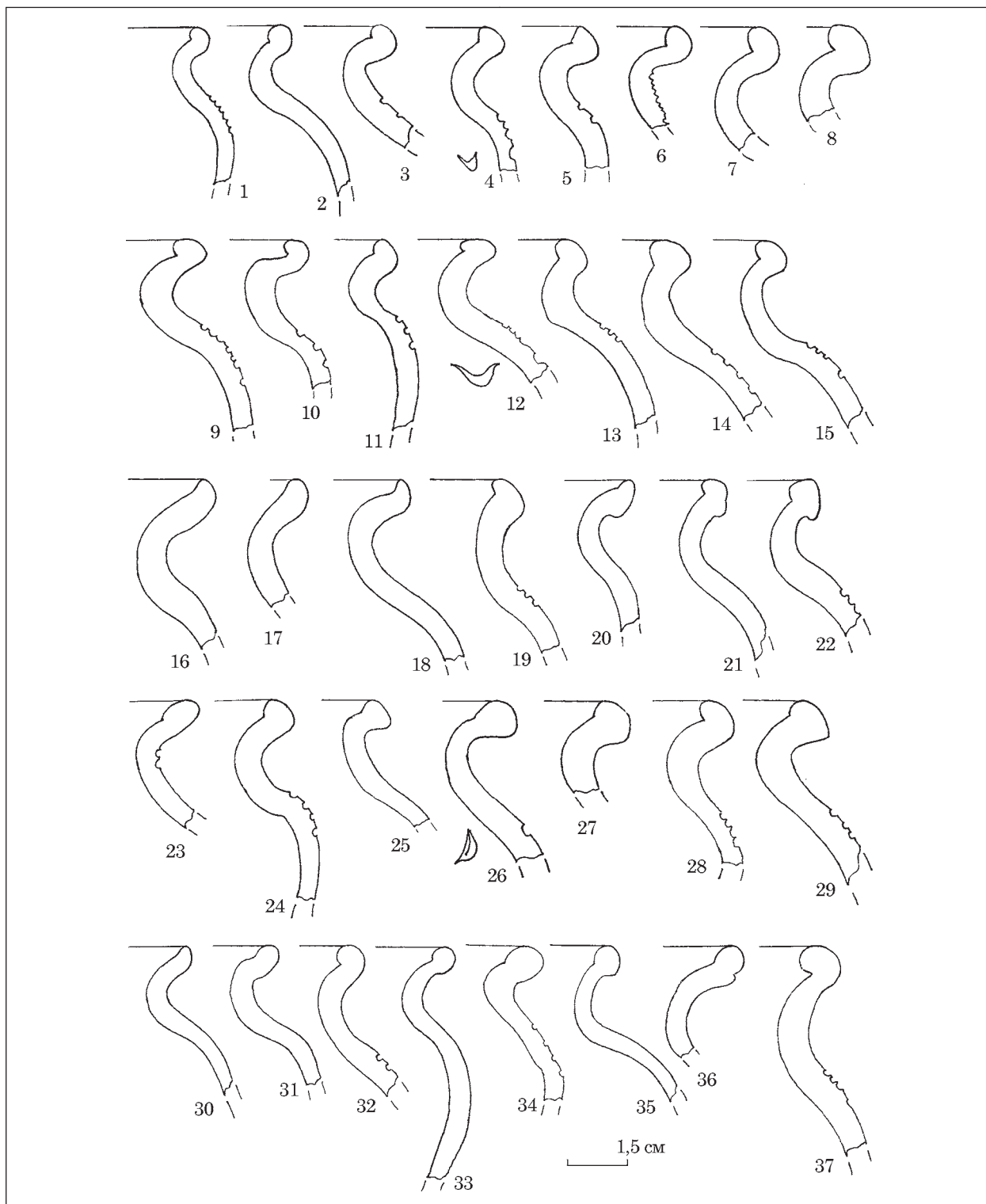

Рис. 11. Основні варіанти профілювання верхніх частин горщиків XII — першої половини XIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

лянки II зберігається уламок верхньої частини глека (рис. 12: 2). Діаметр його горловини близько 10 см. Носик зливу сформований незначним деформуванням шийки та вінець. Аналогічний посуд з території Михайлівського монастиря було виявлено під час досліджень 1997—1999 рр.

Полив'яний посуд включає речі з одно- та двобічною поливою, а також горщики з бризка-

ми та смугами поливи. Останні досить умовно можна віднести до виробів столового призначення. Під час випалу в одному горні полив'яного та неполив'яного посуду скловидна маса стікала, безсистемно потрапляючи на горщики, що стояли нижче. Кількість таких речей значна як серед міських знахідок (Макарова 1967, с. 54), так і на окремих сільських пунктах (Гунь 2013, с. 32).

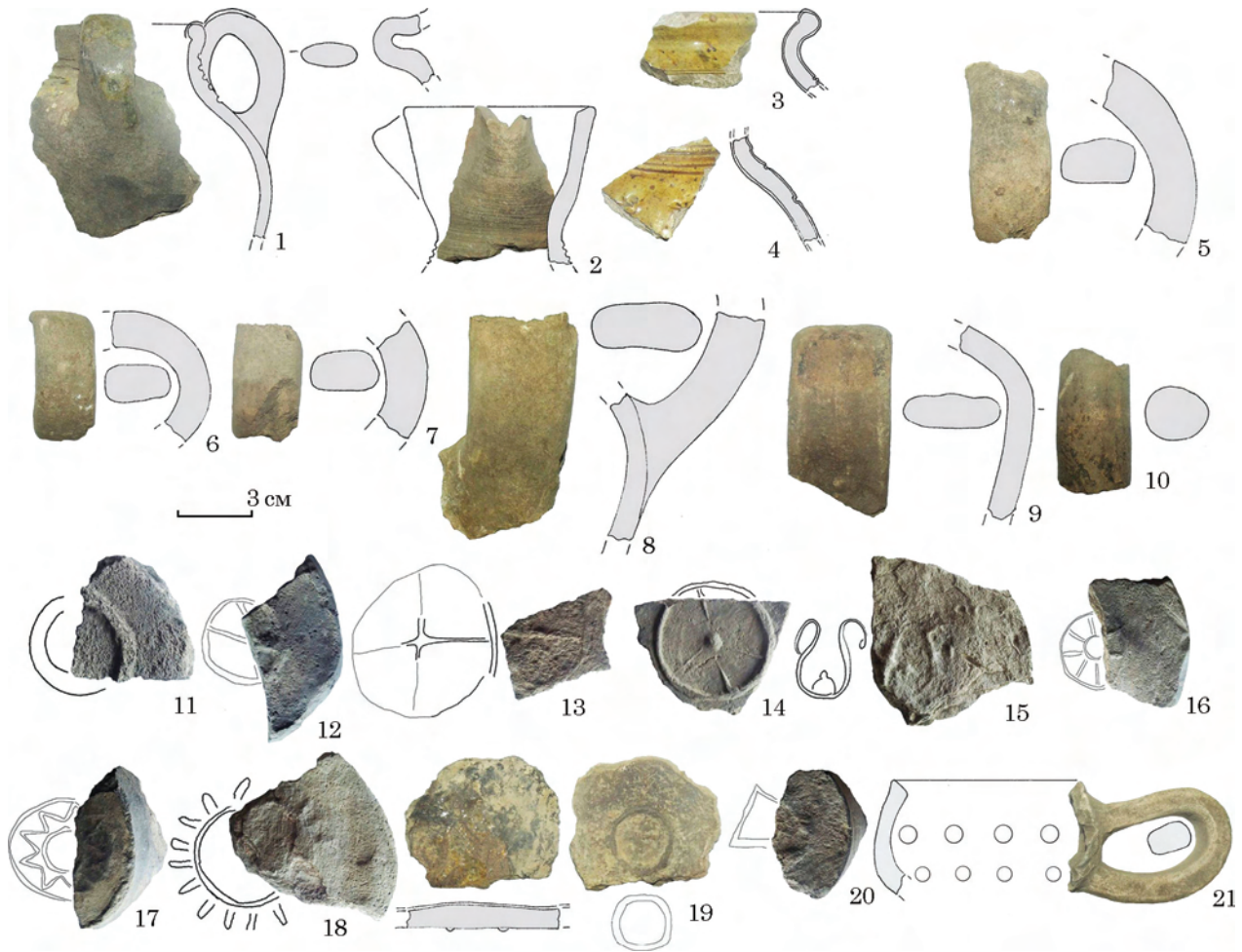

Рис. 12. Колекція М. К. Каргера: 1—10 — столовий посуд; 11—20 — денця з таврами; 21 — фрагмент світильника

У досліджуваній колекції є верхня частина горщика XII — першої половини XIII ст. з ручкою, на поверхні якого простежуються бризки та обширні плями світло-зеленої поливи (рис. 12: 1). Плічка та шийка посудини декоровані багаторядним врізним орнаментом. Поодинокі дрібні бризки зрідка трапляються на верхніх та нижніх частинах інших речей з колекції.

Вкритий поливою посуд репрезентований вінцями та стінкою невеликих горщиків і денцем. Вінця (рис. 12: 3) належали невеликому горщику XII — першої половини XIII ст., вкритому двобічною жовто-зеленою поливою. Точний діаметр визначити складно, оскільки уламок досить дрібний, але полива яскрава, майже не патинована. Стінка (рис. 12: 4) вкрита двобічною яскраво-жовтою поливою, декорована багаторядним врізним орнаментом, що поєднується з рядом нігтьових вдавлень. Обидві посудини виготовлено із щільного світло-сірого тіста, що містить домішки піску.

Денце (рис. 12: 19) виготовлено з сіро-коричневого тіста, внутрішня поверхня вкрита жовто-зеленою патинованою поливою. На зовнішньому боці розміщено тавро у вигляді кола.

Посуд XIV—XV ст. налічує до 20 фрагментів. Він представлений вінцями горщиків «гри-

боподібної» форми — валикоподібними, значно потовщеними (рис. 13: 2—9). Два з них мають конусовидну шийку, що характерно для посуду XIV ст. (рис. 13: 3, 7). Три вінчики округлі потовщені з виїмкою всередині, що робилася для покриття (рис. 13: 10—12). Такі горщики характерні для XV — початку XVI ст. Один з них має по верхньому краю заціпи, які з'являються в кінці XV та поширюються в XVI ст. Ще один димлений вінчик, в перетині майже ромбовидної форми, теж має незначну виїмку всередині і може відноситися до кінця XVI ст. XV—XVI ст. можна датувати і два фрагменти покриток з петельчатою ручкою (рис. 13: 13, 14), а також кілька денця із чіткими слідами зрізки з гончарного круга у вигляді борозенок (рис. 13: 16, 17). Два з них, невеликого діаметру, від посудин з майже циліндричною придонною частиною, виконано із якісної білої глини без видимих домішок. На одному всередині є плями світло-салатної поливи. Усі інші фрагменти посуду цього часу сірого чи жовто-коричневого кольору різних відтінків, хоча майже всі відносяться до окислюючого випалу (димлений лише один вінчик XVI ст.).

Цей посуд знаходить прямі аналоги в кераміці з розкопок садиби Михайлівського монас-

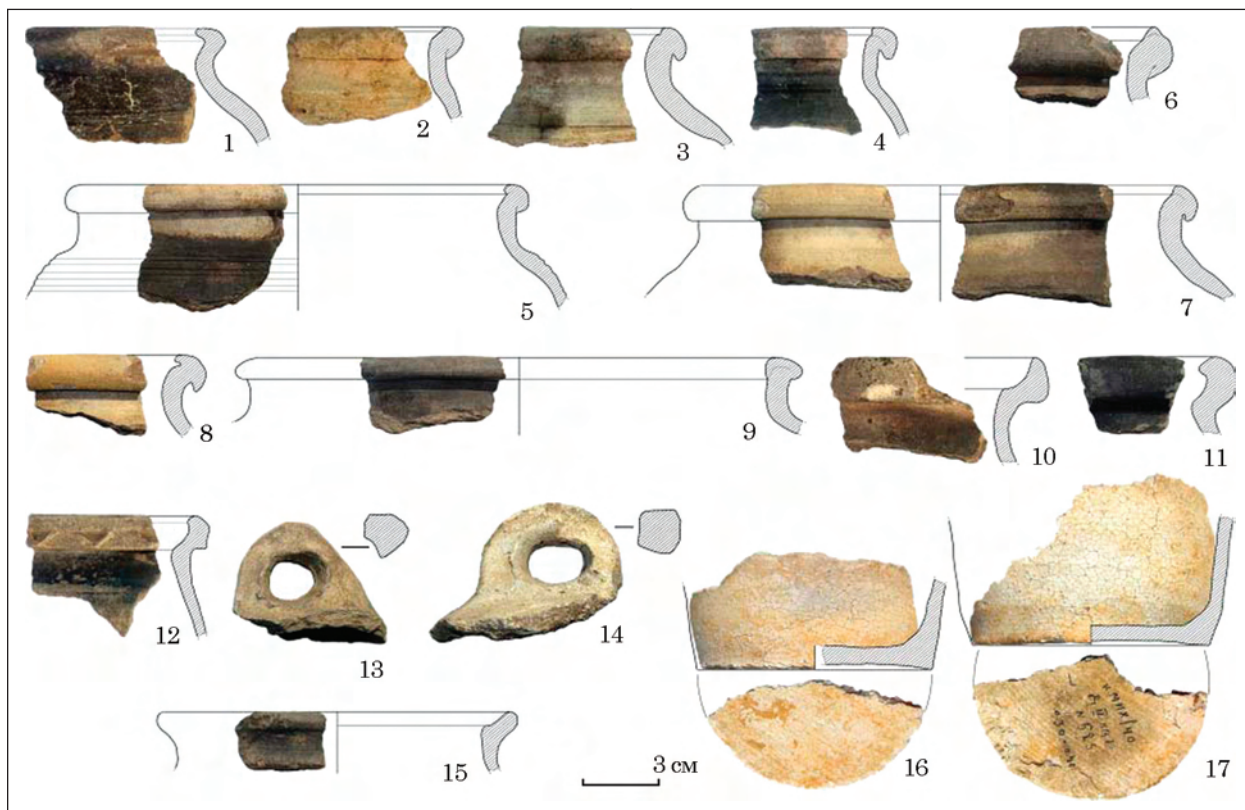

Рис. 13. Керамічний посуд XIV—XVI ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

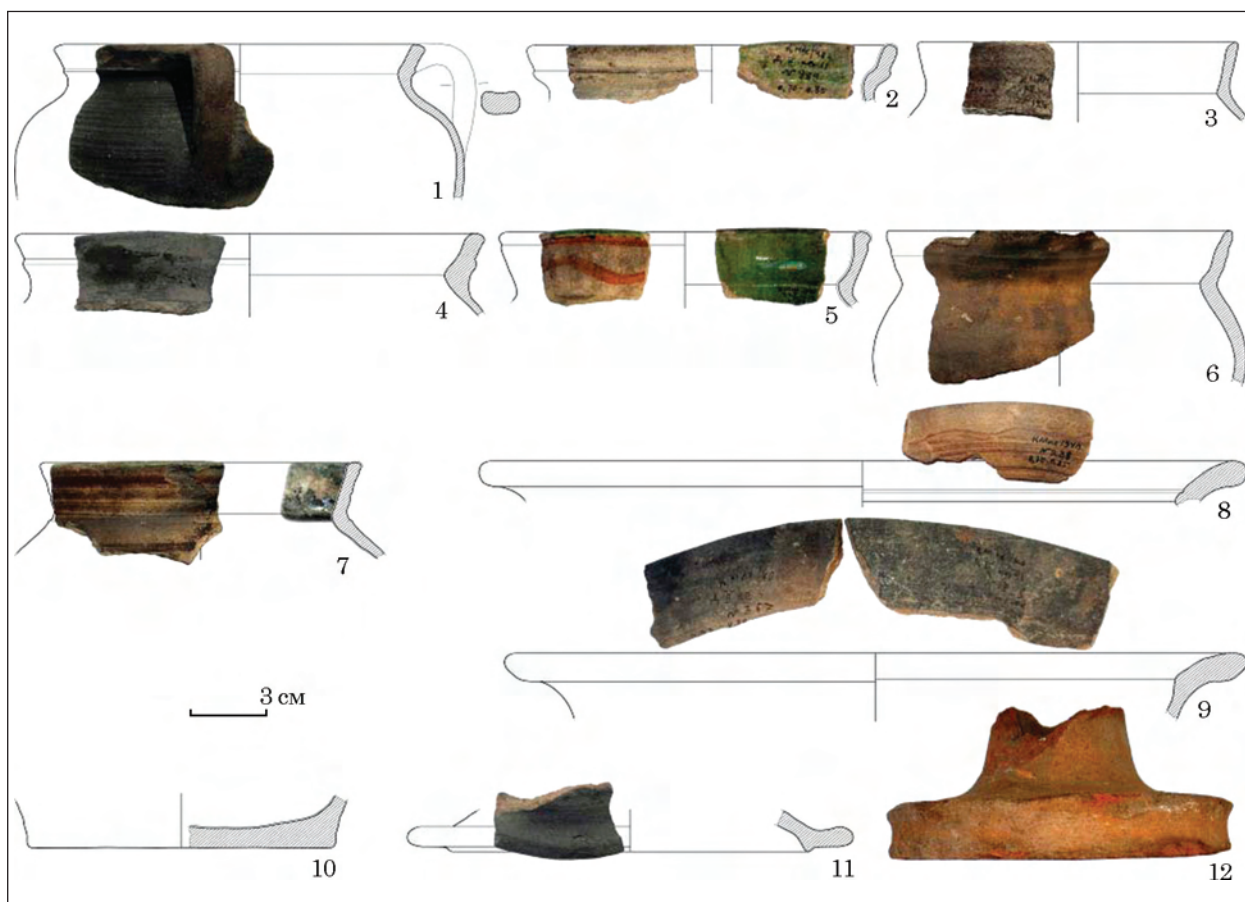

Рис. 14. Керамічний посуд XVII—XVIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

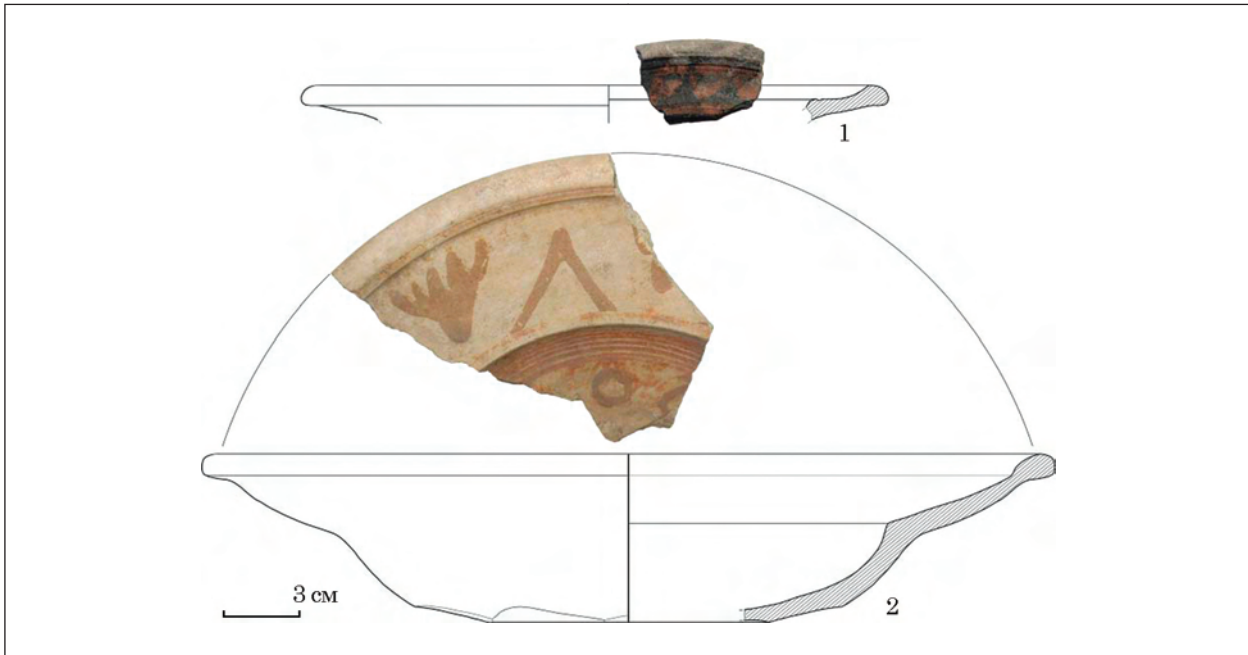

Рис. 15. Тарілки XVII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1 — ділянка II між Михайлівським Золотоверхим собором і Трапезною; 2 — розкоп на «Новгородській божниці»

тиря 1996—1999 рр. (Чміль 2015, с. 85—105). Під час цих досліджень в різних частинах території монастиря було відкрито кілька об'єктів другої половини XIII—XVI ст. (Чміль 2018, с. 123—126). Також в перемішаних шарах часто зустрічалися вінця горщиків цього часу та покритишки з петельчатою ручкою. Усі ці матеріали свідчать про неперервне заселення території монастиря від давньоруського часу до пізнього середньовіччя, хоча й менш інтенсивне, чим у давньоруську добу і в ранньомодерний час.

Керамічний посуд XVII—XVIII ст. в колекції представлений значно менше — понад десяток фрагментів. В основному це вінця горщиків (рис. 14: 1—7). Є форми, характерні для першої половини XVII ст. — із коротким вінчиком, що має валик та із рифленням плічка (рис. 14: 1). Є також вінця пізнішого часу — із високим прямим вінцем та ребром на внутрішній стороні шийки. Їх можна датувати другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. Деякі екземпляри чорного та сірого кольору, димлені (випалені у відновному середовищі). Але більшість — окислюючого випалу, із опискою. Три вінця мають всередині зелену поливу (рис. 14: 2, 5, 7). Крім горщиків, у колекції представлені фрагменти вінець макітер — димленої та теракотової із опискою (рис. 14: 8, 9). Денце великого діаметру із зеленою поливою всередині може належати і горщику, і мисці чи ринці (рис. 14: 10). Димлена покритишка цього ж часу не має шифру (рис. 14: 11).

Тарілок в колекції представлено всього дві. Це вінчик невеликої мілкої тарілочки, прикрашеної опискою (рис. 15: 1). Колір глини встановити не можна, бо посудина вся чорна, обгоріла. Більший фрагмент тарілки повного

профілю — світлокоричневого кольору із розписом ангобами червоного та брунатного кольорів, виконаним за допомогою різьки, без поливи. На денці у неї є широкі зрізи (рис. 15: 2). Обидві тарілки мають вінця у вигляді валика і добре виражене ребро при переході від дзеркала до крис, що дозволяє датувати їх XVII ст. Друга тарілка походить із ділянки «Новгородська божниця».

Така кераміка масово зустрічалася по всій території монастиря під час розкопок 1996—1999 рр. як в заповненні численних об'єктів, так і в перевідкладених шарах (Чміль 2015, с. 105—130; 2018, с. 126—130). Інтерес представляє лише тарілка з розписом ангобами, оскільки це досить рідкісний спосіб декорування. Незначна кількість в колекції кераміки ранньомодерного та нового часу порівняно із давньоруською і навіть післямонгольською може вказувати на те, що вона мало бралася до уваги, як це характерно було донедавна по відношенню до артефактів цього періоду.

Також в колекції є *освітлювальні засоби*.

До давньоруського часу належить петлеподібна ручка з фрагментом стінки від *світильника* (рис. 12: 21). Аналогічні посудини широко відомі на міських та сільських пам'ятках (Розенфельдт 1997, с. 265, табл. 19). А. О. Сушко зараховує такі форми до світильників типу I (Сушко 2012, с. 55, рис. 1: 1—2). Не зважаючи на розходження у визначенні функціонального призначення таких посудин в якості невеликих мисочок, кухликів або ж світильників, у даному випадку можна стверджувати, що це саме світильник. Це підтверджується наявністю у нього задимленої зсередини поверхні, а також двох рядів наскрізних отворів в стінках,

Рис. 16. Рештки одягу небіжчиків з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1 — тканина; 2—6 — деталі шкіряного взуття

нижній з яких розташований майже впритул до денця (рис. 12: 21), що унеможливило б використання цього виробу як ємності для рідин.

Цікавим є масивне денце *свічника*, червоного кольору, із слідами зрізки з круга (рис. 14: 12). Хронологічно такі вироби співвідносяться з пізнім середньовіччям — ранньомодерною добою. Свічник представляє собою значний інтерес, оскільки прямих аналогій в матеріалах Києва не має.

У колекції також є близько двох десятків фрагментів *амфорної тари*. Усі фрагменти товстостінні і належать великим посудинам, однак через значний ступінь фрагментованості не підлягають точнішій типологізації.

Два фрагменти *точильних каменів* виконані з пісковика. Один з них помітно обточений, початково мав пропорції паралелепіпеда (рис. 17: 3). Інший — плоский, дуже сильно сточений, має отвір для підвішування.

Поховальний інвентар. Представлений лише двома різновидами знахідок. Один

з них — це поховальний одяг, чи радше його рештки, що являють собою шматок *тканини* полотняного переплетення (рис. 16: 1). На тканині помітні численні сліди втрат, при дотику матерія нестабільна, по краях сиплеться. Колір тканини темний, невиразний, вкритий численними плямами. На полотнищі помітні з'єднувальні шви, з одного боку фрагментарно зберігся підрублений простим швом край. Очевидно, це низ поховального одягу небіжчика. В інвентарному описі значиться, що це «Куски погнилої темної грубої тканини з нерозкопаного поховання», глибина виявлення — 2,20 м. Така глибина разом з характеристикою «нерозкопане поховання» може свідчити, що могила межувала зі стінкою розкопу і потрапила в межі дослідження лише частково.

Другий вид знахідок — це деталі *шкіряного взуття* (рис. 16: 2—6). Усього в колекції 13 таких фрагментів. Частина з них містить сліди дуже сильного зношування, в кількох випадках шкіра протерта до дірок (рис. 16: 2). Інвентар-

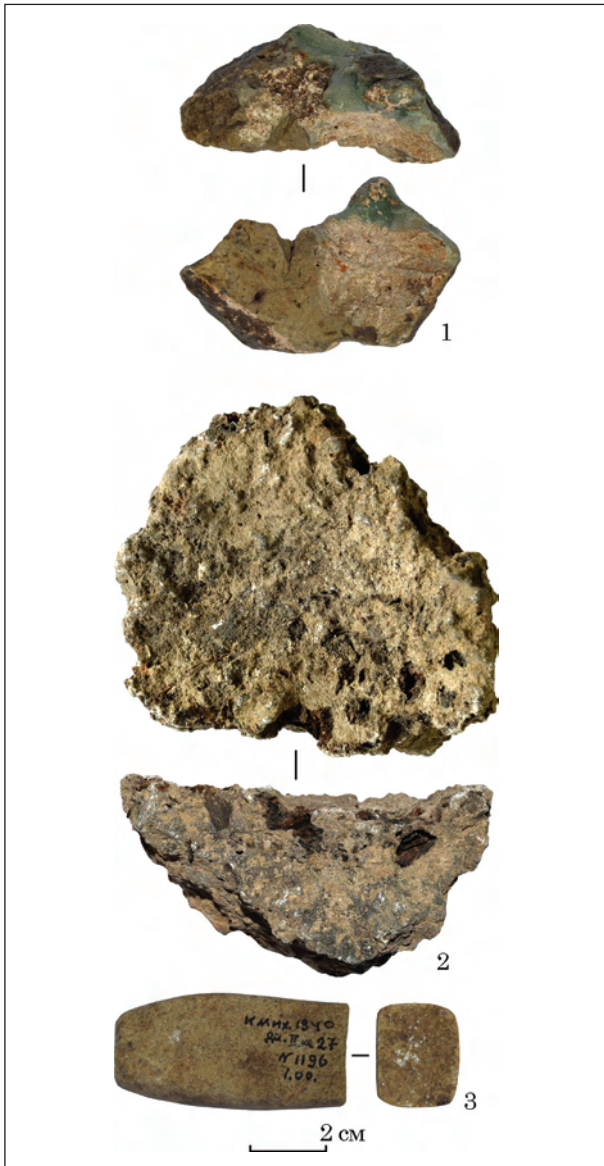

Рис. 17. Знахідки з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1 — рештки склоробного виробництва; 2 — фрагментована залізна криця; 3 — точильний камінь

на книга зазначає, що ці речі походять з поховання 20, з глибини 2,20 м.

Обидві знахідки — шматок тканини і деталі взуття — виявлено в різних похованнях на різних квадратах розкопу, однак на ідентичній глибині — 2,20 м, що вказує на глибину залягання обох могил від рівня давньої поверхні. Датуватися знахідки попередньо можуть новим часом.

Сліди виробництва. Окрім іншого в колекції з досліджень 1940 р. є рештки ремісничого виробництва. Це уламок керамічної маси, доволі масивний, з домішками піску та шамоту, на якому застигла напівпрозора скляна маса синьо-зеленого кольору (рис. 17: 1). Є також фрагментована залізна криця (рис. 17: 2).

Колекція 16. Ця колекція найменша, складається з матеріалів, що походять з наглядних

робіт Д. І. Бліфельда у 1944 р. на території Михайлівського монастиря.

Колекція знахідок представлена *керамічним посудом*, що належить до категорії *побутових предметів*. Це два фрагменти корчаги: вінце і придонна частина (рис. 18: 1, 2), та уламок вінця горщика XII — першої половини XIII ст. (рис. 7: 3). Обидві посудини виготовлені з рожевого тіста з домішками карбонатних та залістистих компонентів. Поверхня посудин ретельно заглажена, випал якісний, що свідчить про високий рівень майстерності гончарів. Вінця корчаги декоровані валиком. Аналогічні посудини в XII—XIII ст. масово використовувались в Києві та інших великих містах (Толочко 1981, с. 286—289, Каргер 1958, с. 418—422), також корчагами послуговувались і на сільських поселеннях (Гунь 2013, с. 41, 42; 2018, с. 153—156).

До ранньомодерного часу належить шість керамічних форм — чотири горщики, один глечик і одна тарілка (рис. 19). Горщики всі димлені, випалені у відновному середовищі, прикрашені ритованими смугами. На двох з них, крім того, є відбитки коліщаткового штампу у вигляді зубців: в одному випадку — на плічках, в іншому — на вінцях і плічках (рис. 19: 2, 5). Коліщатко прокочували навколо посудини 2—4 рази. Один горщик представлений двома фрагментами, ще один — склеєний із чотирьох фрагментів. За формою горщики подібні — мають високі тонкі майже вертикальні вінця, всередині на шийці — гостре ребро чи виступ. По верху вінця одного горщика нанесено дрібні зашипи (рис. 19: 5). Плічка у них дуже опуклі, у двох екземплярів оформлені у вигляді т.зв. лавки — площини із ребром по нижньому краю (рис. 19: 2, 5). У одного горщика є пласке широке вуха, ще у двох такі ж вуха відбиті (рис. 19: 1, 2, 3). Горщики подібної форми і орнаментациї характерні для шарів і об'єктів Києва середини — другої половини XVIII ст. Найближчі аналоги простежуються в об'єкті середини XVIII ст. із Національного заповідника «Софія Київська» та із ями 1 шурфу 4 на території Михайлівського монастиря (розкопки 1998 р.), що датується другою половиною XVIII ст. (Тоцька, Чміль, Гайдук 2014, с. 152, Чміль 2015).

У колекції представлено фрагмент горла глечика, випаленого в окислюючому середовищі, жовто-оранжевого кольору (рис. 19: 4). Горловина злегка розширена догори, під вінчиком є невеликий валик. Глечик прикрашено окискою — широка смуга під вінцями та кілька вузьких смужок в нижній частині горловини, поверх яких нанесено зубці. Всередині по верху вінця є вузьке крайкування зеленою поливою. Такі глечики характерні для шарів Києва XVIII ст.

Тарілка (рис. 19: 6—7) має широкі криси, чітке, добре виражене ребро в місці переходу дзеркала в криси. Вінця у неї вертикальні, до-

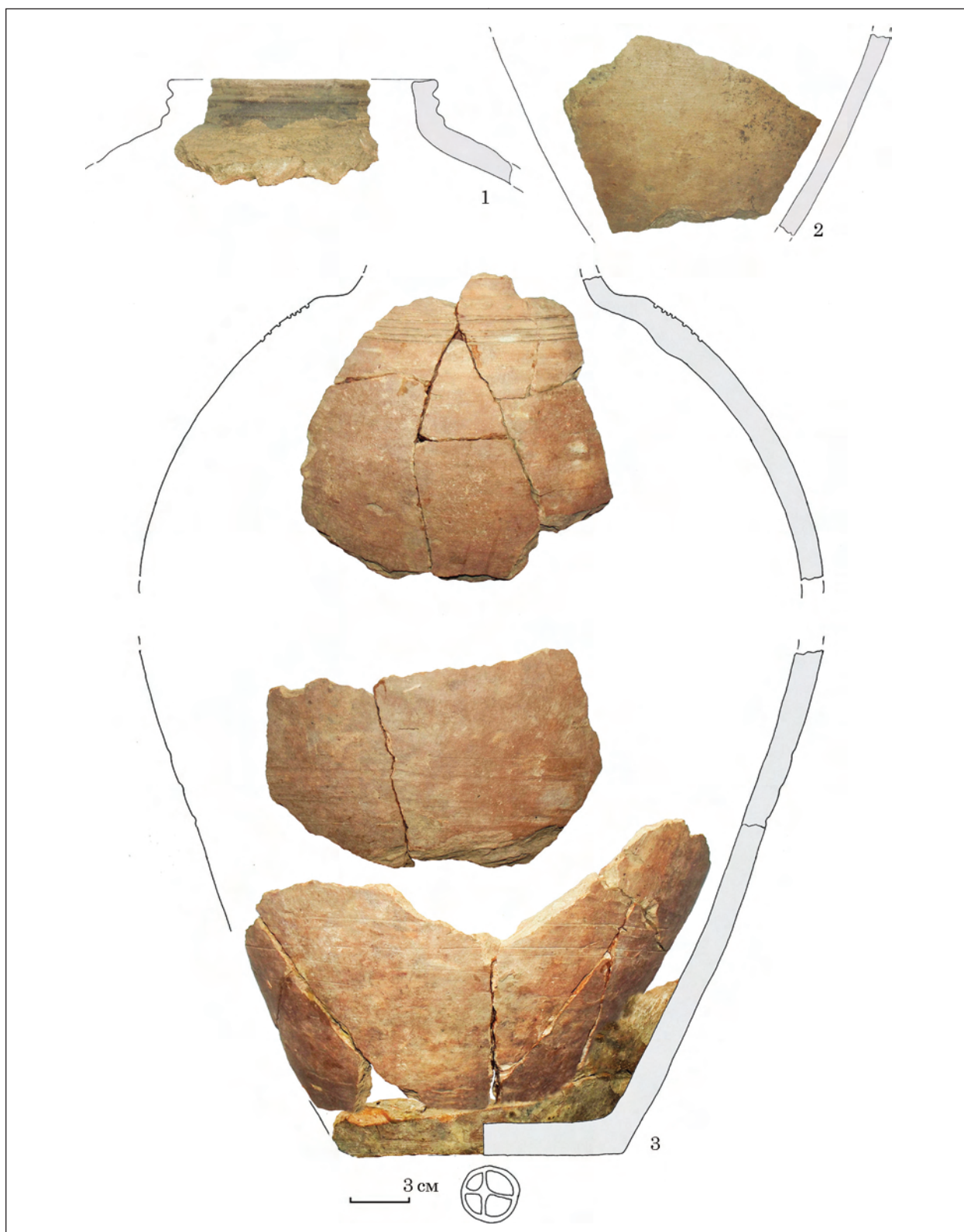

Рис. 18. Садиба Михайлівського Золотоверхого монастиря, тарний посуд, дослідження: 1, 2 — Д. І. Бліфельда 1944 р.; 3 — В. Д. Дяденка 1967 р.

сять високі, зовні оформлені у вигляді манжета із двома широкими ритованими смугами. На денці зовні є широкі зрізи. Тарілку декоровано одиничними штампами трьох різновидів. Один з них — семипелюсткова квітка, вписана у коло (рис. 19: 9), інший — чотирилопатева хресто-

подібна фігура із вписаними п'ятьма дрібними квіточками, одна з яких в центрі, чотири в раменах хреста (рис. 19: 8), третій штамп — дрібна зірочка (рис. 19: 10). Перші два штампи розміщені по чергово на крисах тарілки — чотири квітки і чотири хрести. Третій штамп нанесе-

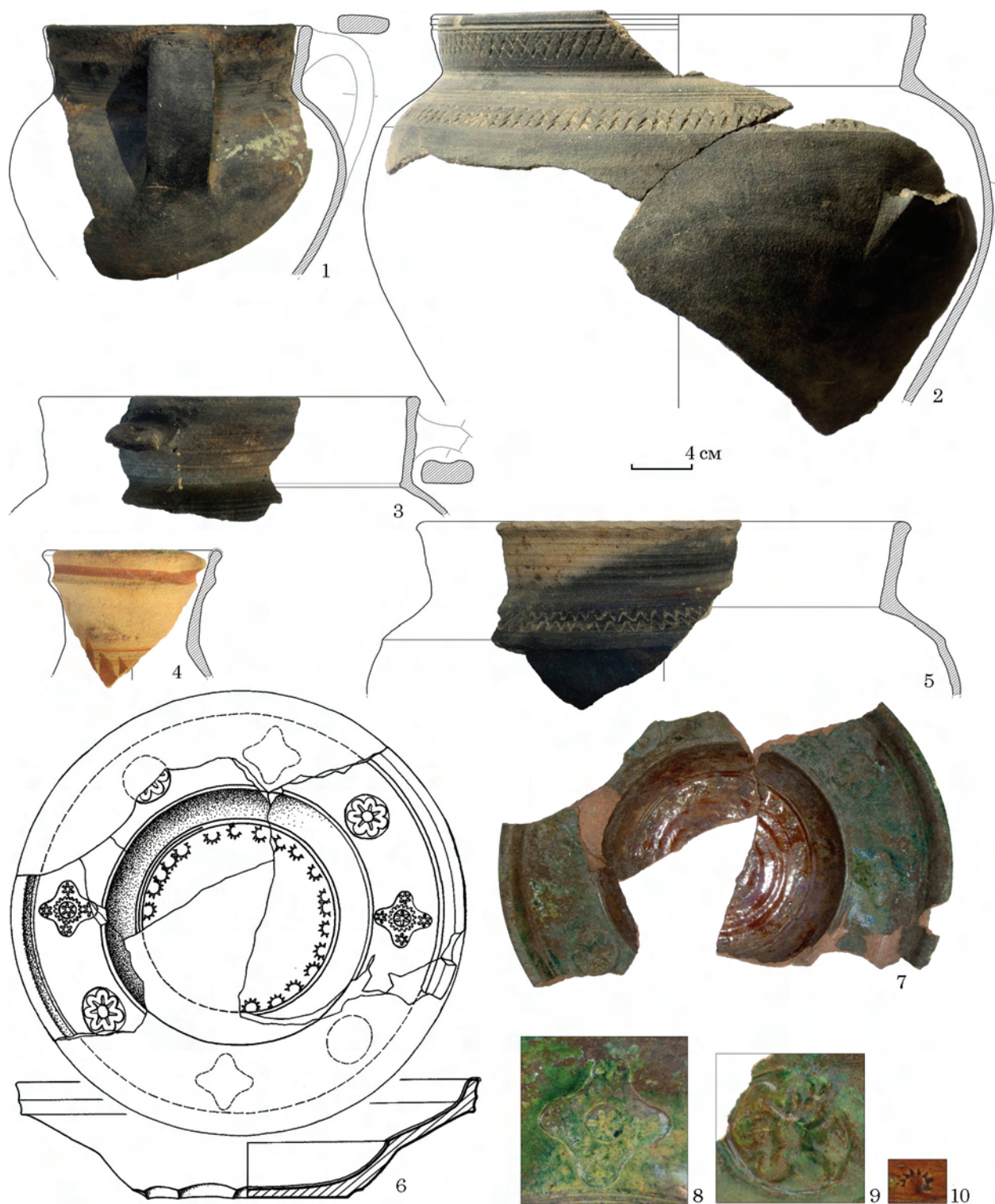

Рис. 19. Побутова кераміка XVIII ст. з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

но на край плоскої частини дзеркала по колу майже впритул відбиток до відбитка, внаслідок чого утворився суцільний орнаментальний пояс. Зверху тарілку вкрито кольоровою поливою — коричневою на дзеркалі і зеленою на крисах. Орнаментация цієї тарілки є типовою для першої половини — середини XVIII ст. Форма її теж характерна для цього часу, але значна висота вінець вказує на час, ближчий до

середини — другої половини XVIII ст. Аналогі такої форми і орнаментации є в уже згаданому об'єкті із «Софії Київської» та ямах 1 і 2 шурфу 4 із території Михайлівського Золотоверхого монастиря (розкопки 1998 р.), а також в ямі 4 розкопу 1999 р. з тієї самої території. Ями 2 і 4 датовані серединою XVIII ст., яма 1 — другою половиною XVIII ст. (Тоцька, Чміль, Гайдук 2014, с. 153; Чміль 2015).

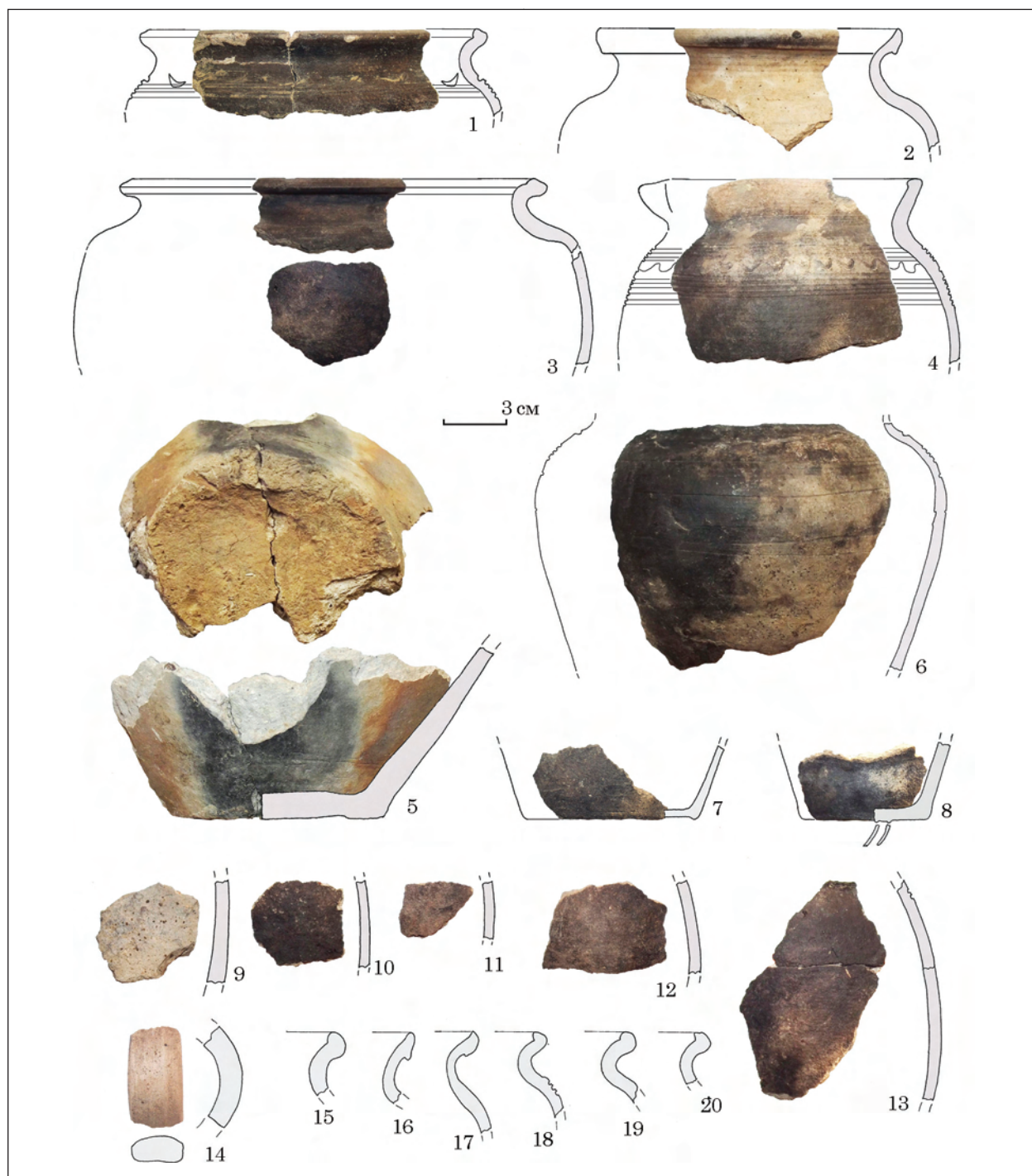

Рис. 20. Керамічний посуд давньоруського часу з досліджень В. Д. Дяденка 1967 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

Таким чином, кераміка із котловану «а» 1944 р. може належати до одного археологічного об'єкту, що датується другою — третьою чвертю XVIII ст. Три фрагменти домонгольської доби могли потрапити до заповнення котловану внаслідок перекопів давньоруських шарів. Аналоги кераміці ранньомодерного часу простежуються в об'єктах монастиря, досліджених 1998—1999 рр., а також інших територій Києва. Необхідно звернути увагу на досить точне датування цієї кераміки автором археологіч-

них робіт 1944 р. Очевидно, при дослідженні довоєнного часу пізні напарування все ж таки не повністю ігнорувалися, і вчені робили певні спостереження щодо датування керамічних форм пізнього середньовіччя та нового часу.

Колекція 612. Окрім вище охарактеризованих матеріалів у Наукових фондах ІА НАНУ зберігається також колекція з території Михайлівського монастиря, зібрана В. Д. Дяденком у 1967 р. Всі шифри вказують на приналежність знахідок до заповнення котловану житла 1.

До будівельних матеріалів належить половина цеглини з трикутним завершенням короткої сторони. Як і решта знахідок, вона походить із заповнення котловану житла 1. Ширина виробу становить 13,5 см, товщина — 4,5 см. Цілий виріб, ймовірно, мав форму видовженого шестикутника. Схожі за формою цеглини виявлені при дослідженні палацу гетьмана Івана Мазепа на Гончарівці в Батурині, будівництво якого було розпочате в останні десятиліття XVII ст. (Мезенцев 2008, с. 216—217). Вироби з Батурина мали схожі параметри — 4,5—6,5 × 14,0—15,9 × 30,0—30,5 см. Достеменно невідома функція такого різновиду фігурної цегли, однак, враховуючи схожість форми з досить поширеними у XVII—XVIII ст. шестикутними плитками підлоги, з відмінністю лише у розмірах та оформленні бічних граней, можна припустити подібне використання — у викладці площини підлоги (Мироненко 2017, с. 56, 66—67).

До архітектурних матеріалів давньоруського часу тут належать всього один фрагмент вінця *голосника* (рис. 7: 11). Вінце виготовлене з якісного, відмученого тіста гарного випалу. Колір керамічної маси кремовий, з легким рожевим відтінком. Як і в інших вінцях *голосників*, виявлених тут, край загнутий всередину, однак, на відміну від решти, помітно різкіше. Товщина черепка, навпаки, помітно тонша. У поєднанні з іншими ознаками, це може свідчити на користь інакшого, ніж у решти *голосників*, виробництва, можливо, імпортного.

Побутові речі представлені виключно *керамічним посудом*.

Колекція включає розвал корчаги та різні частини горщиків.

Розвал корчаги із 49 фрагментів було виявлено на глибині 2,50—3,00 м (рис. 18: 3). Висота виробу 45 см, діаметр шийки 13 см, діаметр найбільшого розширення 31 см, денця — 15 см. Вінця втрачено. Шийка низька, з різким переходом до плічка. Посудину декоровано сімома врізними лініями по плічку та трьома неглибокими рифленими смугами в середній частині корпусу. Тісто рожевого кольору, пістряве, з домішками піску та карбонатними включеннями. Корпус посудини виготовлено в техніці спірально-джгутового наліпу. Зовнішня поверхня заглажена досить грубо, всередині місцями простежуються сліди з'єднання джгутів між собою та відбитки довгих частин стебел трав'янистої рослинності. Денце корчаги підсипане дрібним пересіяним піском. На ньому зображено тавро у вигляді хреста, вписаного в коло. Об'єм цієї корчаги становив у середньому 60—70 л, що цілком відповідає обсягам аналогічних посудин XII — першої половини XIII ст., хоча відомі посудини дещо більших розмірів (Толочко 1981, с. 286).

Середню частину горщика з колекції виготовлено в техніці стрічкового наліпу (сліди з'єднання майже не заглажені на внутріш-

ній поверхні) з пористого тіста, що містить домішки піску та жорстви (рис. 20: 6). По плічках горщик декоровано однією хвилею та шістьма прямими врізними лініями нижче. Діаметр максимального розширення 21 см. Морфологічні особливості посудини споріднюють її з групою горщиків, описаних вище. Відсутність вінця не дозволяє уточнити час побутування виробу, але, імовірно, горщиком послуговувались в домонгольську добу.

Верхні частини, вінця, стінки та денця горщиків (рис. 20: 1—3, 5, 7—13) цілком відповідають давньоруським гончарним традиціям виготовлення посуду. Їх морфологічні особливості ідентичні хронологічним групам, що були охарактеризовані вище.

Серед матеріалів 1967 р. виділяється горщик з носиком зливу, декорований двома поясами врізних ліній, розділених хвилею (рис. 20: 4). Аналогічні посудини зустрічалися на поселенні Ходосівка-Рославське (Гунь 2013, с. 39), хоча серед керамічних горщиків знахідки таких виробів нечасті. Зазвичай, з носиками зливу виготовляли глеки — посудини для напоїв. М. К. Каргер вважав аналогічні широкогорлі горщики окремим типом виробів — *рукомийників* (Каргер 1958, с. 417).

Привертає увагу досить грубе денце (рис. 20: 5), виготовлене із сірого шаруватого тіста з домішками піску. Зовнішня поверхня виробу світло-коричневого кольору з чорними плямами. Денце підсипане значною кількістю товченої глини. Цілком імовірно, що посудина перебувала під дією високої температури, що призвело до пошкодження фактури горщика, хоча використання майстром неякісного тіста також не виключено.

ВИСНОВКИ

Вибірка матеріалів, що збереглася у колекціях Наукових фондів ІА НАН України, відображає не тільки не всі виявлені роботами 1940—60-х рр. знахідки, а навіть не всі категорії речей. Колекції 16 (1944 р.) і 612 (1967 р.) сформовані в результаті розвідкових і наглядних робіт під час господарської забудови території монастиря в повоєнний час. Навіть за відсутності звітної і польової документації можна припускати, що ці колекції початково не були чисельними. Однак, колекція знахідок, виявлених спільною експедицією ІА УРСР та ІМК СРСР 1940 р., була доволі чисельною, хоча і відносно меншою, ніж колекція, виявлена попередніми масштабнішими роботами 1938 р. Визначити її початковий обсяг стало можливим завдяки збереженій польовій документації — інвентарним та польовим описам знахідок. Сьогодні в Інституті археології НАН України в колекції присутні лише матеріали рядового характеру, натомість, цінніші індивідуальні знахідки — смальта, церковне начин-

ня, цілі форми керамічного посуду, а також скарб платіжних гривень та прикраси — відсутні. Повністю відсутні також такі категорії знахідок, як вироби з кістки і скла, чорного та кольорового металу, дорогоцінних металів та напівдорогоцінного каміння. Частково представлені будівельні матеріали, фрески, голосники, побутова кераміка, поодинокі рештки ремісничого виробництва та знахідки з двох поховань. Таким чином, Наукові фонди отримали лише невелику частину колекції 1940 р. Основна ж маса знахідок, очевидно, була вивезена М. К. Каргером та Г. Ф. Корзухіною до Ленінграду і потрапила після закінчення сезону польових робіт до Інституту історії матеріальної культури для подальшого опрацювання.

Інакше виходить, що це Каргер з Корзухіною потрапили на опрацювання.

Утім, навіть така нечисленна вибірка подає нам доволі широкий спектр інформації про історичну ретроспективу Михайлівського монастиря. Одним з ключових аспектів є свідчення безперервності життя на цій території, на відміну від житлових та адміністративних кварталів верхнього міста, які повністю зникають після монгольського погрому 1240 р. (див. Івакін 1996; Івакін, Комар 2016; Комар, Козюба 2016, с. 136—137). Про це яскраво свідчить вибірка керамічного посуду, що представляє всі хронологічні етапи без будь-яких лакун від X—XI до XVIII—XIX ст. Кераміки X—XI ст. в колекціях мало і вона має доволі рядовий характер. Натомість, з моменту заснування на початку XII ст. тут княжого монастиря, посуду стає не тільки кількісно набагато більше, але й значно розширюється його асортимент, з'являються імпорти, збільшується частка тарного посуду і розповсюджується столовий.

Знахідки слідів склоробного і залізоробного ремесла на цій ділянці теж доволі цікаві, уже хоча би з огляду на те, що сам М. К. Каргер в своїх публікаціях нічого не згадує про обробку заліза на території Михайлівського монастиря взагалі, а склоробну майстерню фіксує тільки розкопками 1948 р.

Найперспективнішою з точки зору майбутніх досліджень виглядає колекція фрагментів фресок Михайлівського монастиря. Первинне розподілення на групи за візуальними якістьми фрескового тиньку закладає можливості вивчення техніко-технологічних особливостей кожної з груп і створення первісної бази даних для цієї історико-архітектурної пам'ятки стародавнього Києва. Паралельне використання даних інвентарних описів відкриває перспективу розподілення знахідок за трьома архітектурними об'єктами на цій території — власне Михайлівського Золотоверхого собору, Дмитрівського собору та так званої «Новгородської божниці». Такі дослідження викликають інтерес також з

огляду на те, що жоден з названих об'єктів не зберігся до наших днів у первісному вигляді.

До самого пізнього етапу функціонування монастирського кладовища, очевидно, належить інвентар двох поховань, що представлено фрагментами одягу та взуття. Знахідки з органічних речовин не часто трапляються в археологічних шарах давнього Києва, окрім ранніх горизонтів Подолу. Тож, ці предмети можуть надати необхідну інформацію про поховальне вбрання тогочасних киян.

Дві інші колекції — з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. та спостережень В. Д. Дяденка 1967 р. — за відсутності відповідних публікацій та архівних даних є єдиним джерелом інформації про ці роботи і про археологічний контекст, ними виявлений.

Присутня в колекції з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. кераміка здебільшого належить до XVIII ст., що засвідчує наявність тут об'єкту цього часу. Три фрагменти керамічного посуду XII—XIII ст. могли потрапити сюди з перекопу, що зачепив шари давньоруського часу. Колекція включає лише частину виявлених знахідок, оскільки містить значні пропуски номерів.

Спостереженнями В. Д. Дяденка 1967 р. виявлено житло давньоруського часу, яке за наявними матеріалами (фрагментами горщиків та розвалом корчаги) можна датувати XII — першою половиною XIII ст. До колекції також потрапили половина цеглини XVII—XVIII ст. та фрагмент голосника зі слідами розчину, що може свідчити про наближеність досліджуваної ділянки до архітектурного об'єкту.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні... 1940. *Археологічні роботи по дослідженню м. Києва*. НА ІА НАН України, ф. 61, оп. 7, спр. 92—93.

Білик, О. 2017. Керамічні полив'яні плитки в інтер'єрі галицьких церков XII—XIII століття. *Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство*, 2 (37), с. 214-222.

Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.

Бобринский, А. А. 1962. Древнерусский гончарный круг. *Советская археология*, 3, с. 33-52.

Виногородська, Л., Ситий, Ю. 2008. Батурицька кахля. *Пам'ятки України: історія та культура*, 3, с. 28-38.

Гугля, В. 2003. Керамічне виробництво XVII—XVIII ст.: зв'язки, еволюція форм, барвники. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 79-84.

Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 31-46.

Гунь, М. О. 2018. Керамічний комплекс давньоруського горизонту поселення Софіївська Борщагівка (за матеріалами розкопок 2008—2013 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 149-164.

Дяденко, В. Д. 1968. Разведки и наблюдения за земляными работами в Киеве. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, с. 207-210.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Москва: Типография В. Грачева и др., П.

Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ: ІА НАН України.

Івакин, Г. Ю., Комар, А. В. 2016. После катастрофы: Киев в 1241 г. *Stratum plus*, 5, с. 59-72.

Каргер, М. К. 1939. Дофеодалный период истории Киева по археологическим данным. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 1, с. 9-10.

Каргер, М. К. 1940. Археологические раскопки древнего Киева. *Наука и жизнь*, 2, с. 38-40.

Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева: Отчёты и материалы (1938—1947 гг.)*. Киев: АН УССР.

Каргер, М. К. 1951. Новые данные к истории киевского жилища домонгольского периода. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 38, с. 3-11.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 1.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 2.

Колупаева, А. 2006. *Українські кахлі XIV — початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть*. Львів: Інститут народознавства НАН України.

Комар, О. В., Козюба, В. К. 2016. Братські могили 1240—1241 років біля Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 4, с. 122-138.

Коренюк, Ю. А. 2014. Фрески Михайловського Златоверхого собору в Києві. В: Орлова, М. А. (ред.). *В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица*. Москва: Государственный институт искусствознания, с. 234-257.

Корзухина, Г. Ф. 1940а. *Отчет о раскопках Михайловского монастыря г. Киев*. Рукописный архив ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, д. 186.

Корзухина, Г. Ф. 1940б. *Дневник раскопок Михайловского монастыря г. Киева с описью чертежей*. Рукописный архив ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, д. 187.

Корзухина, Г. Ф. 1950. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. *Советская археология*, 14, с. 217-244.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Кузьмин, А. В., Кочетов, Д. Б., Ивакин, Г. Ю., Квицидзе, Н. В. 2013. Киевский Златоверхий во имя Архангела Михаила мужской монастырь. В: Кирилл, патриарх (ред.). *Православная энциклопедия*. XXXIII: Киево-Печерская лавра — Кипрская икона Божией Матери. Москва: Православная энциклопедия, с. 352-364.

Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 160-165.

Левченко, Т. 2013. Графіті на ресках із фондів Національного заповідника «Софія Київська». *Opus Mixtum*, 1, с. 125-129.

Макарова, Т. И. 1967. *Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1-38.

Мезенцев, В. І. 2008. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та

археологічними даними. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю батуринської трагедії*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 216-236.

Мироненко, Л. 2012. Батуринський та чернігівський осередки кахляного виробництва: взаємовпливи та взаємозв'язки. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції*. Чернігів, с. 117-120.

Мироненко, Л. В. 2017а. Плитки підлоги з палацу І. Мазепи на Гончарівці. В: *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XVI Міжнародної студентської конференції, 07—09 квітня 2017 р.* Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, с. 92-98.

Мироненко, Л. В. 2017б. *Керамічний комплекс Батурина XVII — початку XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України. Київ.

Молчанівський, Ф. 1937. Археологічна розвідка на території колишнього Михайлівського собору в Києві. *Наукові записки ПМК*, 2, с. 123-127.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка*. Киев: ИА НАН Украины.

Попельницька, О. 2005. Зібрання кахель XIV—XVIII століть Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування. *Український керамологічний журнал*, 1—4 (15—18), с. 81-92.

Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Наука.

Сагайдак, М. А. 1986. Раскопки киевского Подола. *Археологические открытия 1984*, с. 302-303.

Самойловський, І. М. 1967. *Хроніка археологічних досліджень на території Києва з 1917 по 1967 рік*. НА ІА НАН України, ф. 63, №69а.

Серов, О. В. 1997. Давньоруські селища X — середини XIII ст. В: Моця, О. М., Коваленко, В. П., Петрашенко, В. О. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІА НАН України, с. 99-114.

Славін, Л. М., Рудинський, М. Я. 1944. *Проект перспективного плану дослідницьких і польових робіт на ближчі роки*. НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 1, спр. 5.

Список... 1940. *Список негативів на склі за 1940 рік*. НА ІА НАН України, ф. 57, інв. кн. 3, 7670—7708; інв. кн. 4, 8423—8442.

Терський, С. 2019. Керамічні плитки для оздоблення дощок храмів у містах Волинського князівства XI—XIV ст.: історія дослідження. *Historical and Cultural Studies*, 6, 1, с. 73-79.

Толочко, П. П., Кирилович, Р. С., Дяденко, В. Д. 1968. Из работ Киевской археологической экспедиции. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, с. 186-193.

Толочко, П. П. 1981. Ремесленное производство. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Тоцька, І., Чміль, Л., Гайдук, В. 2014. Керамічний посуд з об'єкту XVIII ст. із Софії Київської. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 151-154.

Чміль, Л. В. 2018. Об'єкти другої половини XIII — початку XIX століття з території Михайлівського Златоверхого монастиря. *Opus mixtum*, 6, с. 123-132, VIII-X.

Чміль, Л. 2015. Керамічний посуд другої половини XIII—XIX ст. з території Михайлівського Золо-

товершого монастиря. *Болховітіновський щорічник 2013—2014*, с. 85-136.

Чукова, Т. А. 1987. Древнерусские керамические поливные плитки. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 190, с. 13-19.

Щеглова, О. А. 2010. Научное наследие Г. Ф. Корзухиной в Рукописном архиве ИИМК РАН. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 31-62.

REFERENCES

Arkheolohichni... 1940. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu m. Kyieva*. NA IA NAN Ukrainy, f. 61, op. 7, spr. 92—93.

Bilyk, O. 2017. Keramichni polyv'iani plytky v inter'ieri halytskykh tserkov XII—XIII stolittia. *Naukovi zapysky. Seriia: Mystetstvoznavstvo*, 2 (37), s. 214-222.

Blazhevych, N. V., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaukh, Ye. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh*. Kyiv: Akadempriodyka.

Bobrinskii, A. A. 1962. Drevnerusskii goncharnyi krug. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 33-52.

Vynohrodska, L., Sytyi, Yu. 2008. Baturynska kakhliia. *Pam'iaty Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3, s. 28-38.

Huhlia, V. 2003. Keramichne vyrobnytstvo XVII—XVI-II st.: zv'azky, evoliutsiia form, barvnyky. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoï doby v Ukrainy*, 12, s. 79-84.

Hun, M. O. 2013. Keramichni kompleksy serednovichnoho poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, s. 31-46.

Hun, M. O. 2018. Keramichni kompleksy davnoruskoho horizontu poselennia Sofiivska Borshchahivka (za materialamy rozkopok 2008—2013 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 149-164.

Diadenko, V. D. 1968. Razvedki i nabliudeniia za zemliannymi robotami v Kieve. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, s. 207-210.

Zakrevskii, N. 1868. *Opisanie Kieva*. Moskva: Tipografiia V. Gracheva i dr., II.

Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII—seredyna XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Ivakin, G. Iu., Komar, A. V. 2016. Posle katastrofy: Kiev v 1241 g. *Stratum plus*, 5, s. 59-72.

Karger, M. K. 1939. Dofeodalnyi period istorii Kieva po arkheologicheskim dannym. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 1, s. 9-10.

Karger, M. K. 1940. Arkheologicheskie raskopki drevnego Kieva. *Nauka i zhizn*, 2, s. 38-40.

Karger, M. K. 1950. *Arkheologicheskie issledovaniia drevnego Kieva: Otchety i materialy (1938—1947 gg.)*. Kiev: AN USSR.

Karger, M. K. 1951. Novye dannye k istorii kievskogo zhlischa domongolskogo perioda. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 38, s. 3-11.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 1.

Karger, M. K. 1961. *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 2.

Kolupaieva, A. 2006. *Ukrainski kakhli XIV—pochatku XX stolit. Istoriia. Typolohiia. Ikonohafiia. Ansamblevist'*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.

Komar, O. V., Koziuba, V. K. 2016. Bratski mohyly 1240—1241 rokiv bilia Desiatynnoi tserkvy. *Opus mixtum*, 4, s. 122-138.

Koreniuk, Iu. A. 2014. Freski Mikhailovskogo Zlatoverkhogo sobora v Kieve. In: Orlova, M. A. (ed.). *V sozvez-*

dii Lva. Sbornik statei po drevnerusskomu iskusstvu v chest Lva Isaakovicha Lifshitsa. Moskva: Gosudarstvennyi institut iskusstvovedeniia, s. 234-257.

Korzukhina, G. F. 1940a. *Otchet o raskopkakh Mikhailovskogo monastyria g. Kiev*. Rukopisnyi arkhiv IIMK RAN, f. 35, op. 1, d. 186.

Korzukhina, G. F. 1940b. *Dnevnik raskopok Mikhailovskogo monastyria g. Kieva s opisiu chertezhei*. Rukopisnyi arkhiv IIMK RAN, f. 35, op. 1, d. 187.

Korzukhina, G. F. 1950. Kievskie yuveliry nakanune mongolskogo zavoevaniia. *Sovetskaia arkheologiya*, 14, s. 217-244.

Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kuzmin, A. V., Kochetov, D. B., Ivakin, G. Iu., Kvilidze, N. V. 2013. Kievskii Zlatoverkhii vo imia Arkhangel'a Mikhaïla muzhskoi monastyri. In: Kirill, patriarkh (ed.). *Pravoslavnaia entsiklopediia. XXXIII: Kievo-Pecherskaia lavra — Kipskaia ikona Bozhiei Materi*. Moskva: Pravoslavnaia entsiklopediia, s. 352-364.

Kuchera, M. P. 1998. Pro deiaki malovidomi typy keramiky na davnorusskykh pam'iatkakh. Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (arkheolohichni zbirnyky)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 160-165.

Makarova, T. I. 1967. *Polivnaia posuda. Iz istorii keramicheskogo importa i proizvodstva Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-38.

Mezentsev, V. I. 2008. Pro styl arkhitektury palatsu I. Mazepy v Baturyni za rysunkom 1744 r. ta arkheolohichnymy danymy. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Baturynska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 300-littiu baturynskoi trahedii*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, s. 216-236.

Myronenko, L. 2012. Baturynskiy ta chernihivskiy oseredky kakhlianoho vyrobnytstva: vzaiemovplyvy ta vzaiemozv'iazky. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XI Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii*. Chernihiv, s. 117-120.

Myronenko, L. V. 2017a. Plytky pidlohy z palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. In: *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XVI Mizhnarodnoi studentskoi konferentsii*. Chernihiv: Chernihivskiy natsionalnyi pedahohichniy universitet imeni T. H. Shevchenka, s. 92-98.

Myronenko, L. V. 2017b. Keramichni kompleksy Baturyna XVII — pochatku XVIII st. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Molchanivskiy, F. 1937. Arkheolohichna rozvidka na terytorii kolyshnoho Mykhailivskoho soboru v Kyievi. *Naukovi zapysky IIMK*, 2, s. 123-127.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poselennia u s. Grigorovka*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Popelnytska, O. 2005. Zibrannia kakhel XIV—XVIII stolit Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: ohliad kolektsii, istoriia formuvannia. *Ukrainskyy keramolohichnyi zhurnal*, 1—4 (15—18), s. 81-92.

Rappoport, P. A. 1994. *Stroitelnoe proizvodstvo Drevnei Rusi X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nauka.

Sagaidak, M. A. 1986. Raskopki kievskogo Podola. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984*, s. 302-303.

Samoilovskiy, I. M. 1967. *Khronika arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Kyieva z 1917 po 1967 rik*. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. 63, 269a.

Sierov, O. V. 1997. Davnoruski selyshcha X — seredyn XIII st. In: Motsia, O. M., Kovalenko, V. P., Petrashenko, V. O. (eds.). *Pidennoruske selo IX—XIII st. (novi pamiatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 99-114.

Slavin, L. M., Rudynskiy, M. Ya. 1944. *Proekt perspektivnoho planu doslidnytskykh i polovykh robot na blyzhchi roky*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 1, spr. 5.

Spysok... 1940. *Spysok nehatyviv na skli za 1940 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 57, inv. kn. 3, 7670—7708; inv. kn. 4, 8423—8442.

Terzkyi, S. 2019. Keramichni plytky dlia ozdoblennia dolivok khramiv u mistakh Volynskoho kniazivstva XI—XIV st.: istoriia doslidzhennia. *Historical and Cultural Studies*, 6, 1, s. 73-79.

Tolochko, P. P., Kilievich, R. S., Diadenko, V. D. 1968. Iz rabot Kievskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, s. 186-193.

Tolochko, P. P. 1981. Remeslennoe proizvodstvo. Goncharnoe delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kievа*. Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Totska, L., Chmil, L., Haiduk, V. 2014. Keramichnyi posud z ob'iektu XVIII st. iz Sofii Kyivskoi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 151-154.

Chmil, L. V. 2018. Ob'iekty druhoi polovyny XIII — pochatku XIX stolittia z terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. *Opus mixtum*, 6, s. 123-132, VIII-X.

Chmil, L. 2015. Keramichnyi posud druhoi polovyny XIII—XIX st. z terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2013—2014*, s. 85-136.

Chukova, T. A. 1987. Drevnerusskoye keramicheskoye polynnye plytky. *Kratkyye soobshcheniya IA AN SSSR*, 190, s. 13-19.

Shcheglova, O. A. 2010. Nauchnoe nasledie G. F. Korzukhinoi v Rukopismom arkhive NAN IIMK RAN. Slaviano-russkoye iuvellirnoe delo i ego istoki. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posviashchennoy 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 31-62.

*N. V. Khamaiko, L. V. Chmil,
M. O. Hun, L. V. Myronenko*

COLLECTIONS OF FINDS FROM THE ARCHAEOLOGICAL STUDIES ON THE ST. MICHAEL GOLDEN-DOMED MONASTERY YARD IN 1940^s—1960^s

The Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine has three collections of archaeological finds coming from excavations on the St. Michael Golden-domed Monastery yard. These are the materials from the excavation of 1940 led by Mikhail Karger, the survey of 1944 led by David Blifeld and observations over the earthworks of Volodymyr Diadenko in 1967. The excavations of 1940 revealed two Old Rus dwellings and several pits on the site between St. Michael Cathedral and the Refectory, as well as the previously unknown Old Rus temple of the 11th century, associated with the St. Dmitro Cathedral. The field inventory books stored in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology allow to clarify the locations of excavated sections where the works were carried out, as well as to compile a list of finds with a preserved collection that is about much smaller than the total amount found during excavations. A significant part of it is building remains such as fragments of frescos (some with graffiti), bricks, floor tiles, tiles, acoustic jars, molten lead roof sheets. The collection contains also household items such as fragmented ceramic dishes, amphora containers, grinding stones, and remains of manufacture: a fragment of an iron bloom and the glassware production refuse. In addition, there are some artefacts from graves: fabric, leather shoe details. The finds dated to a wide chronological range from the 10th—11th to the 18th—19th centuries and display the life in the monastery during all this time, without chronological lacunae.

The survey of David Blifeld in 1944 was caused by construction of a vegetable store on the courtyard of the former monastery, and the works of Volodymyr

Diadenko in 1967 were apparently related to the supervision over earthworks in the Upper city of Kyiv. There are neither publication, no archive data about the last two stages of research, so collections of archaeological finds are the only source of information about these studies. Both collections are small. The collection of the year 1944 contains the 18th century pottery, as well as three fragments of vessels of the 12th—13th centuries from cultural layer. The collection is incomplete because of significant gaps of inventory numbers.

Observations of Volodymyr Diadenko in 1967 revealed the dwelling of Old-Rus time, which can be dated to the 12th — early 13th century by the available materials (fragments of pots and a big pottery container). The collection also included a half of brick of the 17th—18th centuries and a sherd of acoustic jar that may indicate the location of the site close to any architectural object.

Keywords: St. Michael Golden-domed Monastery, Kyiv, Old Rus, early modern, frescoes, graffiti, bricks, tiles, ceramics, burial.

Одержано 10.08.2019

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна, старший науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви, вул. Обсерваторна, 21а, Київ, 04053, Україна.

GUN Maryana, Senior Research Fellow, the Museum of Desiatynna Church History, Observatorna str., 21a, Kyiv, 04053, Ukraine.
E-mail: gunmaryana@meta.ua.

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

MYRONENKO Liudmyla V., Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-8545-0718, e-mail: liudmila_myronenko@iananu.org.ua; ludmila6ko@gmail.com.

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

КНАМАЙКО Natalia, Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-7396-0315, e-mail: natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна.

CHMIL Lesia, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str., 3, Kyiv, 01001, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-0672-8110, e-mail: chmil_lesia@iananu.org.ua.